

T.C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**2000 SONRASI İRAN'IN AFGANİSTAN'LA
İLİŞKİLERİ: FIRSATLAR VE ZORLUKLAR**

GHULAM SAKHİ QURBANİ

174229001012

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. FAZLI DOĞAN

Konya 2022

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ghulam Sakhi Qurbani
	Numarası	174229001012
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler/ Uluslararası İlişkiler
	Programı	☒ Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi FAZLI DOĞAN
	Tezin Adı	2000 Sonrası İran-Afganistan İlişkileri: Fırsatlar ve Tehditler

ÖZET

İran, Afganistan’da farklı zaman birimlerinde farklı türde etki alanları oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Sovyet işgali sırasında (1979-88) Şiileri destekleyerek “ideolojik bir etki alanı” yaratan İran, 1990’larda “Kuzey İttifakını” destekleyerek “politik bir etki alanı” oluşturmuştur. 2001 sonrasında ise İran’ın hedefi, yaşanan nispi istikrar döneminden faydalanarak Afganistan’da “ekonomik etki alanı” yaratmanın yanı sıra geleneksel rakibi ABD ve ideolojik düşmanı IŞİD’İN bu ülkedeki nüfuzuna karşı mücadele etmek olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, 2000 sonrası İran’ın Afganistan’daki fırsatları ve bu fırsatları kullanırken karşılaşmakta olduğu zorlukları incelemektir. Tezin asıl soruları şu şekildedir: İran, Afganistan’la aynı coğrafi, dilsel, kültürel ve dinsel (Şia Mezhebi)

özellikleri paylaşmasına rağmen, niye bu fırsatlardan ön görüldüğü kadar istifade edemediği ama büyük engellere rağmen son yıllarda Afganistan'da ekonomik nüfuzunu arttırmakta olmasının sebebi nedir? Bu tez söz konusu durumu sosyal bilimlerde daha çok kabul görünen içerik analizine dayanan nitel araştırma yöntemi kullanarak şu sonuca ulaşmıştır: “İran, Afganistan'da iç ve dış müdahalelerden kaynaklı kültürel ve mezhepsel fırsatları maksimum seviye çıkaramasa da son yıllarda ekonomik yönden en etkili ülke haline gelmiş durumdadır”.

Ayrıca, bu tez 1995 yılında temeli kurulan ve Şia inancına karşı gelen/gelmekte olan Taliban örgütünün başlangıçta İran'ı ideolojik düşmanı görmesine rağmen, son zamanlarda örgütün İran ile ABD'ye karşı ittifak içirişinde olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Günümüzde ise Tahran'ın hedefi, Washington-Riyad-İslamabad ekseninden uzak kendi nüfuz ve etkinliğinin güçlü olduğu bir Kabil yönetimi oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Afganistan, Taliban, ABD, İran İslami Devrimi, 11 Eylül 2001

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ghulam Sakhi Qurbani
	Numarası	174229001012
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler/ Uluslararası İlişkiler
	Programı	☒ Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi FAZLI DOĞAN
	Tezin İngilizce Adı	İran's Relation with Afghanistan Since: Opportunities And Challenges

ABSTRACT

It is argued that Iran has sought to create different spheres of influence in Afghanistan at different times. Iran, which had gained “an ideological sphere of influence” by backing up Shiites during the Soviet occupation in 1979-88, created “a political sphere of influence” by supporting “the Northern Alliance” in 1990. After 2001, in Afghanistan, Iran aimed to create “an economic sphere of influence” by taking advantage of the relative stability period, as well as to fight against the influence of the USA, its traditional rival, and ISIS, its ideological foe.

The aim of this dissertation is to analyze the opportunities of Iran, after the year 2000, in Afghanistan and the challenges in employing these opportunities. The study aims to address two main questions: First, though Iran shares the same geographical, linguistic, cultural and religious (Shia Islam) features with Afghanistan, why has it not been able to benefit from these opportunities, as projected?; Second, why has Iran,

despite substantial obstacles, recently increased its economic power in Afghanistan? Adopting a qualitative research methodology, this thesis claims that “Iran cannot maximize its cultural and sectarian opportunities evolving out of both internal and external interventions in Afghanistan, even though it has become the most economically influential actor in recent years.”

In addition, the thesis at hand argues that the Taliban organization, established in 1995 and opposed to the Shia belief, initially viewed Iran as its ideological enemy; however, the organization has allied with its enemy against the USA. Today, by staying away from the Washington-Riyadh-Islamabad axis, Tehran’s goal is to establish a Kabul administration where its influence is strong.

Key Words: Iran, Afghanistan, the USA, Iranian Islamic Revolution, 9/11 attacks.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
<u>BİRİNCİ BÖLÜM</u>	4
<u>İRAN’IN AFGANİSTAN’DAKİ FIRSATLARI</u>	4
1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	4
1.1.1 Yumuşak Güç	4
1.1.2 Afganistan’ın Jeopolitik Açından Değeri.....	7
1.2. İran’ın Afganistan’daki Kültürel Fırsatları	12
1.3. İran’ın Afganistan’daki Mezhepsel (Şia) Fırsatları.....	17
1.4. İran’ın Afganistan’daki Ekonomik Fırsatları	25
<u>İKİNCİ BÖLÜM</u>	31
<u>İRAN’IN AFGANİSTAN’DAKİ ZORLUKLARI</u>	31
2.1. İran ve Afganistan Arasındaki Su ve Sınır Sorunları.....	32
2.2. İran ve Afganistan Arasında Uyuşturucu Kaçakçılığının Yarattığı Tehditler.....	38
2.3. Afgan Göçmenlerinin Yarattığı Tehditler	40
2.3.1. Afgan Göçmenlerinin Siyasi ve Güvenlik Üzerine Yarattığı Tehditler.....	43
2.3.2. Afgan Göçmenlerinin Yarattığı İktisadi Tehditler	44
2.3.3. Afgan Göçmenlerinin Yarattığı İctimai ve Kültürel Tehditler	46
2.4. İki Düşman (İran ve Taliban) Büyük Düşman (ABD) Karşısında İttifak İçerisinde	47
2.4.1 ABD Ekseninde İran-Taliban İlişkileri	51
2.5. Afganistan’da İran ve Suudi Arabistan Rekabeti	60

2.6. Afganistan’da İran ve Pakistan Rekabeti	64
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	67
2000 SONRASI İRAN-AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ.....	67
3.1. 2000 Sonrası İran ve Afganistan’ın Ekonomik İlişkileri	67
3.2. 2000 Sonrası İran ve Afganistan’ın Siyasi ve Diplomatik İlişkileri.....	70
3.3. 2000 Sonrası İran ve Afganistan’ın Kültürel İlişkileri	72
SONUÇ.....	75
KAYNAKÇA	78

KISALTMALAR

ASK: Afganistan Sulh Konseyi

ABBHK: Afganistan Bağımsız Beşerî Hakları Komisyonunu

BMMYK: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği

BMGK: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

CS: Cenevre Sözleşmesi

EİT: Ekonomi İş birliği Teşkilatı

FT: Fatimiyyun Tugayı

GSMH: Gayrı Safi Milli Hasıla

HİP: Hareketi İslami Partisi

HVİP: Hizbi Vahdeti İslami Partisi

İDMO: İran Devrim Muhafızlar Ordusu

İUGYK: İran Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi

İD: İslam Dünyası

İİD: İran İslam Devrimi

İRİNA: İran İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı

İSİ: Inter Services Intelligence(Pakistan'ın Ana İstihbarat Teşkilatı)

İŞİD: Irak ve Şam İslam Devleti

MTAHA: Mahi'de-i Taksimi Abi Herment Antlaşması

OÜİDK: Olağanüstü İslam Devletleri Konferansı

PA: Paris Antlaşması

RHA: Rud Hirment Antlaşması

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SJR: Scimago Journal Rank (Bilimsel Dergi Sıralaması)

TÇA: Türkmen Çay Antlaşması

UNODC: United Nations Office on Drugs and Crime

UNOCAL: Union Oil Company of California

VİP: Vahdeti İslami Partisi

VA: Vestfalya Antlaşması

WHO: World Health Organisation

Tablolar

Tablo 1. 2003-2019 yılları arası Afganistan ekonomik büyüme Oranı

GİRİŞ

Afganistan meselesi, İran'ı dış politikada endişeye sürükleyen bir konu haline gelmiştir. Afganistan konusu, İran'ın dış ilişkilerinde kimilerine göre doğal etki alanı olarak potansiyel bir fırsat yaratacağı; kimilerine göre ise hep sıkıntılı bir mesele halinde devam edeceği düşünülmektedir. Dolayısıyla İran'ın Afganistan'a yönelik dış politikasında başarılı olduğunu düşünenler kadar başarısız olduğunu iddia edenler de vardır. Aslında, günümüzde, hiçbir aktörün dış politikada mutlak başarılı olduğunu ya da tam tersine başarısız olduğunu söylemek mümkün değildir. Söz konusu uluslararası aktörlerin dış politikasında başarılı olması iş birliği eksenindedir. İran'ın özellikle 2000 sonrası Afganistan'a yönelik dış politikasında "rasyonel model" yanında zaman zaman iş birliği yapmak amacıyla karşıyı da memnun edici yaklaşımlar sergilemesi söz konusudur.

İran, Afganistan'la aynı kültür, dil ve inancı paylaşmakla kalmayıp aynı anda ortak sınırı da paylaşmaktadır. Fakat Afganistan'la aynı kaderi paylaşan İran, Afganistan'ı geçmişten günümüze kadar ekonomik alan hariç potansiyel bir fırsat alanı olarak görmekten ziyade bir güç alanı olarak algılamakta ve bu doğrultuda 2000'lere kadar dış politikasında Afganistan'ı fazla değerli görmemiştir. Dolayısıyla İran, Afganistan'la her ne kadar hemen hemen aynı dil, din ve kültür gibi değerleri paylaşırsa da İran'ın bu fırsatları öngörüldüğü kadar kullanamadığı söylenmektedir. İran'ın, Afganistan'da gerçek anlamda bir ulus devletin ortaya çıkmasına kadar bu fırsatları kendi lehine çeviremeyeceği de anlaşılmaktadır.

İran'ın, Afganistan'da farklı zaman diliminde farklı türde etki alanları oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Sovyet işgali sırasında (1979-1988) Şiiileri destekleyerek "ideolojik bir etki alanı" yaratan İran, 1990'larda Tacik, Hazara ve Türklerden oluşan "Kuzey İttifakını" destekleyerek "politik bir etki alanı" oluşturmuştur. 2001 sonrasında ise İran'ın hedefi, yaşanan nispi istikrar döneminden faydalanarak Afganistan'da "ekonomik etki alanı" yaratmanın yanı sıra geleneksel

rakibi ABD ve ideolojik dūřmanı IřİD'in bu űlkedeki nűfuzuna karřı műcadele etmek olmuřtur.

İran'ın Afganistan'a karřı dıř politikasında en etkin faktűrlerinden birinin Taliban űrgűtű olduęu kabul edilir. 2000 sonrası İran'ın bu űrgűtű űzelikle ABD'ye karřı Afganistan'da etkin bir araç olarak kullandığı sűylenmektedir. Halbuki bu űrgűtűn ortaya çıkmasında dıř faktűr olarak bilinen ABD bařta olmak űzere Pakistan'ın, Suudi Arabistan'ın ve Arap Birlięi'nin İran'la olan mezhepsel, siyasal ve iktisadi rekabetlerinden dolayı İran karřıtlığı vardır. 1995 yılında Afganistan'ın gűney bűlgesinde tezahűr eden bu űrgűt İran'a karřı ideolojik dűřmanca tavır izlerken 2004 sonrası ABD'ye karřı İran ile iř birlięi içinde olması sűz konusudur. 2014 yılı Afganistan cumhurbaşkanlığı seçiminde cumhurbaşkanlığına İran'a daha yakın olan Hamid Karzai'nin yerine ABD'ye baęlı olan Eřref Gani'nin gelmesiyle beraber ABD'nin bűlgede uzun sűreli kalma meselesi Afganistan parlamentosunda tartıřılırken Taliban'a yoęun bir řekilde eęitim, silah ve lojistik destek verilmeye bařlanmıřtır.¹

Son geliřmelere bakıldıęında Afganistan'da ikinci kez Taliban'ın iktidara gelmesiyle beraber bu vaziyetin İran'ın aleyhine olduęu sűylenemez. Zira İran'ın Taliban ile iliřkisi sadece ABD'nin planlarını bűlgede, űzellikle Afganistan'da, bořa çıkarmak ve IřİD'e karřı bir tampon bűlge oluřturmaktı ve bu hedefe ulařtığı herkesin malumudur. Fakat Taliban'ın iktidara gelmesiyle İran'ın Afganistan'a karřı dıř politikasının deęiřebileceęi űngűrűlmektedir

Bu çalıřmada 2000 sonrası İran'ın Afganistan'la iliřkileri kapsamında İran'ın Afganistan'daki fırsatları ve zorlukları ele alınmıřtır. Bu baęlamda çalıřmada esas olarak řu soruya cevap aranmıřtır: İran'ın 2000 sonrası, Afganistan'la bűyűk oranda aynı dil ve kűltűrel deęerleri paylařmasına raęmen bu fırsatları űngűrűldűęű seviyede kullanamayıp aynı zamanda da Afganistan'a ithalat yapan űlkeler arasında birinci sırada yer alıp Afganistan'da en etkili űlke haline gelmesinin sebepleri nelerdir? 2000 sonrası Afganistan'da, İran'ın kűresel dűřmanı olan ABD'nin sahada asker

¹ <https://old.iranintl.com/%D8%A7%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86>

bulundurmasına ve başta Pakistan olmak üzere Suudi Arabistan gibi bölgesel rakiplerine rağmen İran'ın ekonomik yönden en ekili ülke haline geldiği söylenmektedir. Halbuki İran'ın, Afganistan'la dil, din ve kültürel gibi aynı değerleri olsa bile ekonomik fırsatlar kadar bu fırsatları kullanamadığı görülmektedir.

Çalışmada yöntem olarak genel olarak literatür taraması yöntemiyle öncelikle Farsça kaynaklar başta olmak üzere İngilizce ve Türkçe kaynaklar üzerinden gidilmiştir. Çalışmanın amacı ise, 2000 sonrası İran'ın Afganistan'daki fırsatlarını ve bu fırsatları kullanırken önüne çıkan engelleri incelemektir. Bu hususta Farsçada birçok akademik çalışmalar görülmektedir fakat çalışmaların birçoğunun meseleyi öznelleştirerek kaleme aldığı görülmektedir.

Bu çalışma bahsedilen yöntem ve amacı için üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, İran'ın Afganistan'da fırsatları kapsamında temel argümanlar tartışılmaktadır. İkinci bölümde İran'ın karşı Afganistan'daki tehditler ana hatları ile değerlendirilmektedir. Üçüncü bölüm ise ilk iki bölümünde tartışılan konular kapsamında 2000 sonrası İran-Afganistan ilişkilerinin değerlendirilmesi yapılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN’IN AFGANİSTAN’DAKİ FIRSATLARI

İran hem coğrafi yakınlık hem de dil, kültür ve mezhep yakınlığı sebebiyle Afganistan’ı doğal nüfuz etki alanı olarak görmektedir ve bu etkinliğini daha da genişletmek için farklı alanlarda faaliyet göstermektedir.

İran’ın, Afganistan’da farklı zaman diliminde farklı türde etki alanları oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Sovyet işgali sırasında (1979-1988) Şiiileri destekleyerek “ideolojik bir etki alanı” yaratan İran, 1990’larda Tacik, Hazara ve Türklerden oluşan “Kuzey İttifakını” destekleyerek “politik bir etki alanı” oluşturmuştur. 2001 sonrasında ise İran’ın hedefi, yaşanan nispi istikrar döneminden faydalanarak Afganistan’da “ekonomik etki alanı” yaratmanın yanı sıra geleneksel rakibi ABD ve ideolojik düşmanı IŞİD’in bu ülkedeki nüfuzuna karşı mücadele etmek olmuştur. Dolayısıyla İran’ın, 2000 sonrası ABD’nin ekonomik yaptırımlarına karşı nefes alabilmek için Afganistan’da ekonomik etki alanı oluşturmaya önem verdiği görülmektedir ve bu alanda da başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Bu bölümde bahsedilen konu: Geleneksel düşmanı/hasmı ABD’nin güneyde Irak’ı doğuda ise Afganistan’ı işgal etmesiyle kuşatıldığını düşünen İran’ın endişesini gidermek ya da minimum seviyeye düşürmek için Afganistan’daki fırsatları kullanmayı hedeflemesidir.

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.1 Yumuşak Güç

Güç, karmaşık ve ilişkisel bir kavramdır. Neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan güç, günümüzde de hala etkinliğini korumaktadır. Temel anlamıyla güç, bir olayın sonucu için ne gerekiyorsa yaparak onu elde etmek anlamına gelmektedir. Bir aktörün kendi tercihleri dışında yapmayacağı bir şeyi başka bir aktör nedeniyle

yapması veya bir aktörün bir şeyi yapmasını önlemek, güç kullanımına örnek olarak da gösterilebilir.²

Güç kavramı uluslararası ilişkiler literatüründe geniş bir yeri kendisine ihtisas etmektedir. Uluslararası ilişkiler teorisyenleri, güç kavramını genellikle belirleyici bir unsur olarak görmekte ve bu kavramla ilgili atıflarda bulunmaktadır. Realistler, güç kavramını yüzeysel bir şekilde özdeşleştirirken; idealistler de bu kavramı oldukça önemsemektedirler. İdealistler, güç mücadelelerinin savaş dışı ve özellikle ekonomik yöntemlerle yürütülebileceğini savunur. Marksizm ve feminizm gibi eleştirel teorilerin analizlerinin odak noktasında da yine güce oldukça ağırlık verilmektedir. Eğer güç merkezli bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı ile yalnızca realizm özdeşleştirilmiş olsaydı herkes realist olurdu. Diğer yaklaşımlar da analizlerinde güce merkezi bir yer vermekte; ancak tanımlarında kaba kuvvet yerine fikirlere, kültürel özelliklere ya da kurumsal bağlamlara yaptıkları vurgu nedeniyle realizmden farklılaşmaktadır.³

Uluslararası İlişkiler disiplininde kuramsal açıdan en çok tartışılan kavramlardan birisi de güçtür. Bu bağlamda disiplin içi tartışmaların temelini güç kavramı, gücün kaynağı ve gücün tanımlamasındaki bakış açıları oluşturmaktadır. Bu bakış açısı ile güç, gücü tanımlayan tarafından anlam kazandırılan bir kavrama dönüşmektedir. Güç, uluslararası sistemde bir örgü yaratır. Sistem içerisindeki aktörlerin yerlerini ve aktörlerin rollerini, güçleri belirler.⁴

Güç kavramı söz konusu olduğunda herkesin aklı bu kavramı askeri –son yüz yıl içerisinde ekonomi de buna eklenmiş– kapasite ile özdeşleştirmiş ve bir ülkenin gücünden söz edildiğinde esas olarak o ülkenin silahlı gücü kastedilmiştir. Uzun bir zaman boyunca askeri ve ekonomik unsurlardan müteşekkil görülen güç, ülkelerin istediklerini zorlama yöntemler kullanarak elde etmelerinin bir aracı olarak bilinmiştir.

² Eren Çölükoğlu, "Uluslararası İlişkiler Teorileri", <http://politikaakademisi.org/2020/04/02/uluslararasi-iliskilerteorileri/>, (13.12.2019).

³ Haluk Özdemir, "Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, s. 114, 2008

⁴ Ahmet Umut Güner, "Uluslararası İlişkilerde Güç Kavramı ve Enerji Kaynaklarının Güce Etkisi", <https://www.researchgate.net/publication/347464137> (15.12.2020)

Uluslararası ilişkilerde nitekim güç kavramının tanımı hususunda ortak uzlaşısı olmadığı gibi, güç çeşitlerinde de fikir birliği bulunmamaktadır. Siyasal Realizmin kurucusu ünlü akademisyen Hans J. Morgenthau, güç kavramını politik güç ve milli güç olarak iki başlıkta incelemiştir. “Morgenthau”, uluslararası politikayı bir güç arayışı olarak tanımlamış ve her ne kadar devletlerin nihai hedeflerinin farklılık gösterebileceğini vurgulasa da günün sonunda en önemli hedeflerinin güç veya bir diğer ifadeyle güce ulaşmak olduğunu ifade etmiştir. Devletlerin belirledikleri hedefleri hayata geçirmeleri noktasında uluslararası politikayı araç olarak kullandıklarını, bunu da gücü elde etme çabasıyla sağladıklarını dile getirmiştir. Morgenthau; Woodrow Wilson’ın dünyayı demokrasi adına daha güvenli bir yer haline getirmek istemesini, Haçlıların kutsal mekânları kâfirlerden arındırmasını ve Nazilerin Doğu Avrupa’yı kendi kolonileri haline getirme çabasını da bu bağlamdaki örnekler olarak göstermiştir. Milli güç konusunda ise, genel olarak güç kavramına ilişkin yaptığı tanımı yineleyen Morgenthau, “güç kavramı ile bir bireyin, diğer bireylerin zihni ve hareketleri üzerindeki gücü ve bireylerin birbirleriyle toplumsal iletişim halinde olmaları anında bulunan bir olguyu kastettiğini ifade etmiştir”.⁵ Uluslararası ilişkilerde halihazırda gücü; sert güç (hard power), yumuşak güç (soft power) ve akıllı güç (smart power) olarak üçe ayırmıştır.

Yumuşak güç, askeri (zor kullanmadan) ve ekonomik yöntem kullanmadan bir aktörü ikna ve cazibe yollarıyla etkileyen güç çeşididir. Yumuşak güç kavramı literatürde ilk defa 1990’larda Joseph Nye tarafından kullanılmıştır.

Joseph Nye’e göre, uluslararası ilişkilerde bir aktör başka bir aktöre üç şekilde istediğini yaptırabilir. Tehdit kullanarak, bedel ödeyerek (havuç ve sopa) ve yumuşak güç kullanarak. Nye, yumuşak gücü, “istediklerinizi zor kullanma veya bedelini ödeme yerine cazibe vasıtasıyla elde etme yeteneğidir” şeklinde tanımlamıştır. İsteddiğiniz şeyleri diğerlerinin de istediği şey haline getirdiğinizde, diğerlerinin istediğiniz şekilde hareket etmeleri için havuç veya sopa kullanmak zorunda kalmazsınız.”⁶ Başka bir

⁵ Wagner Jan Phillip “The Effectiveness of Soft & Hard Power in Contemporary International Relations”, <https://www.e-ir.info/2014/05/14/the-effectiveness-of-soft-hard-power-in-contemporary-international-relations/> (12.01.2020)

⁶ Fazlı Doğan, *Uluslararası İlişkilerde Güç İktikal Teorisi: Britanya, ABD ve Çin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2016, s. 18

deyişle, Nye, “Soft Power” eserinde yumuşak gücü şu şekilde tanıtmıştır: “Devletin, kendi ulusal çıkarlarını, liderlik ettiği ülkelerin ulusal çıkarlarıyla örtüşecek bir biçimde sunabilme ve diğerlerini de hoşnut edecek bir biçimde izleyebilme kapasitesi demektir.”⁷ Nye, yumuşak gücün üç temel kaynağı olduğunu söylemektedir: Kültür (başkalarına cazip geldiği halde), siyasi değerler ve dış politika.⁸

Joseph Nye’in diğer bir tanımına göre ise “‘Yumuşak güç, partner gerektiren bir dandır’”. Dolayısıyla kullanılan yumuşak gücün karşı tarafta nasıl bir etkisi olacağının da hesaplanması gerekmektedir. Bu doğrultuda, yumuşak güç uygulanırken algı yönetimi yapılması süreci daha etkin kılacaktır. Yapılan çalışmalarda yumuşak gücün belirli kaynaklardan beslendiği ve bazı davranış biçimlerine yönlendirdiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda Nye, uluslararası politikada yumuşak gücü oluşturan kaynakların; çoğunlukla bir kuruluşun ya da ülkenin kendi kültüründe ifade ettiği değerlerinden, kendi içindeki uygulamaları ve politikalarıyla oluşturduğu örneklerden ve başkalarıyla ilişkilerini sürdürme şekline kaynaklandığını ifade etmektedir.. Dolayısıyla, Nye’in esas aldığı bir ülkenin yumuşak gücünün temel kaynakları şu şekildedir:

- Başkalarına çekici geldiği takdirde kültürü,
- Yurt içi ve yurt dışında uyumlu hareket ederek sadık kaldığı siyasi değerleri,
- Meşru ve ahlaki olarak otoriter görülen dış politikaları.⁹

1.1.2 Afganistan’ın Jeopolitik Açından Değeri

Asya’nın kalbinde bulunan Afganistan, kuzeyden Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan’la, batıdan İran’la, güney ve güneydoğudan Pakistan’la ve doğudan ise Çin’le ortak sınıra sahiptir. Afganistan dağlık ve denize sınırı olmayan “kara kıtadan” oluşan bir ülkedir. Afganistan’ın, beş bin yıllık tarihe sahip olmasının yanı sıra tarihsel açıdan Türkistan, Çin, Hindistan ve İran gibi kültürel zenginliğiyle anılan

⁷ Nye, *a.g.e.*, s. 5-8

⁸ Joseph S. Nye, “The Changing Nature Of World Power”. *Political Science Quarterly*, Vol.105, No. 2, 1990, s. 162-165

⁹ Cengiz Özel, “Yumuşak Güce Bütünsel Bakış”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 2018, s. 6-8

medeniyetler arasında yer alması, ülkeyi cazibe alanına dönüştürmüştür. Ülkenin ismi ilk “Aryana” sonra “Khurasan” 1747 yılında ise Nadir Şah Afşar’ın komutanlarından Ahmet Şah Baba tarafından Afganistan olarak konmuştur. Böylece bugünkü Afganistan 652,864 km² alana ve tahminen 35 milyon nüfusa sahiptir.¹⁰

Afganistan 19.yy.dan beri jeopolitik konumundan dolayı ilk İngiltere ile SSCB, Soğuk Savaş döneminde ABD ve SSCB ve günümüzde ise emperyalist güç ABD ve batı koalisyon güçlerinin çıkarlarına maruz kalmıştır.

Afganistan’ın jeopolitik değeri ilk defa Rodulf Kjellen ve Fridirish Ratzel gibi bilim adamları tarafından 19.yy.ın ilk çeyreğinde dile getirilmiştir. Uluslararası ilişkilerde ilk “jeopolitik” terimi kullanan Rodulf Kjellen, coğrafyanın, devletin oluşumunda önemli rol oynadığını bildirmiş ve “Devletin varlığı devletin gücüdür” söylemleriyle 20. yüzyılında hegemonya gücünün ilgisini çekmiştir.

Rudolf, Afganistan’ı global çapta jeopolitik açıdan önem taşıyan ülkelerden birisi olarak beyan etmiştir. Ona göre, Afganistan üç sebepten dolayı önem taşımaktadır. Birincisi, Afganistan’ın uzun bir siyasi tarihe sahip olmasıdır. Böylece Afganistan medeniyetlerin başlangıcı olan ülkelerden birisi olarak tanınmaktadır. İkincisi, Afganistan halkının dışarıyla olan sosyal ilişkileridir. Üçüncüsü ise Afganistan’ın bulunduğu jeopolitik konumudur.¹¹ Tarih boyunca Afganistan’ın bu özellikleri hep büyük güçlerin ilgisini çekmiştir.¹²

Afganistan’ın jeopolitik konumuna, uluslararası ilişkilerin ilk coğrafi disiplini olarak tanınan “Klasik Jeopolitik Teoride”¹³ yoğun bir şekilde değinilmiştir. 20. yy.nın başlarında, emperyalist güçlerin dış politikasında ön rehberlik görevini yapan bu teoriye göre, “Devletin dünya üzerinde konumu, güvenlik sorunlarını tanımlamada temel öneme haizdir”¹⁴. Holford Mackinder ana kuruculardan “Kara Hakimiyet

¹⁰ <https://www.pajhwok.com/dr/>, (8.11.2020)

¹¹ Atilla Sandıklı, “Jeopolitik ve Türkiye Riskler ve Fırsatlar”, *Bilgesam Yayınları*, İstanbul: 2011, s 5-

¹² “جایگاه افغانستان در روابط بین الملل”, ملک ستیز, (Melik Setiz, “Uluslar arası İlişkilerde Afganistan’ın değeri”) <http://www.cshrn.af/da/?p=1541>, (20.11.2020)

¹³ Kubilayhan Erman, “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”, Ankara: *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol/Cilt:4, No/Sayı:11, 2017, s. 390-394

¹⁴ 2011 جعفر حق پناه, “ژئوپلیتیک افغانستان و تحولات منطقه ای غرب آسیا”, تهران: دانشگاه امام صادق, 2011, s.67 “Afganistan Jeopolitiği ve Güney Asya Değişimi”, Tahran: İmam Sadık Üniversitesi, 2011, s.67

Teorisi’nde, dünya hakimiyetinin nasıl kurulabileceğini anlatmış böylelikle dönemin hegemonya güçleri olan İngiliz-Rus mücadelesinin Afganistan’a uzanmasına zemin hazırlamıştır.

Mackinder, geliştirdiği jeopolitik teori bağlamında Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının oluşturduğu alanı “Dünya Adası” olarak tanımlamıştır. “Kalpgâh” (Heartland) olarak adlandırılan bölge ise Asya Kıtası’nın kuzey ve merkez bölgesini kapsamakta, buzul Sibiryâ kıyılarından Belucistan’a ve İran’ın sıcak ve dik kıyılarına kadar uzanmaktadır. Kuzeyden, okyanus yönünden girişin imkânsız olduğu bu bölgenin batı, kuzey ve merkez bölümü deniz seviyesinden birkaç yüz metre yüksekliğindeki düzlüklerden oluşmuştur. “Büyük Ova” olarak adlandırılan bu bölge Batı Sibiryâ, Türkistan, Volga Nehri havzasını içerir. Bu bölge güneye doğru, ortalama bir mil yüksekliğindeki platonun eteklerinde sona erir. Bu platonun gerisinde İran, Afganistan ile Belucistan vardır ve burası “İran Dağlık Bölgesi” olarak adlandırılır. İşte Kalpgâh, “Büyük Ova” ile İran dağlık bölgesinin büyük bir bölümünü kapsamaktadır.¹⁵

Dünya hâkimiyeti açısından bir yandan da “Dünya Adası” içerisindeki Kalpgâh’ın önemine vurgu yaparken diğer yandan da gelecekte deniz gücünden ziyade kara gücünün belirleyici olacağına dikkat çeken Mackinder, slogan haline getirdiği teorisi ile; “Kim Doğu Avrupa’ya hükmederse Kalpgâh’a hâkim olur, kim Kalpgâh’a hükmederse Dünya Adası’na hâkim olur, kim Dünya Adası’na hükmederse dünyaya hâkim olur”¹⁶ demektedir. Mackinder’in 1904 yılında ortaya attığı teorisinde Afganistan’ı batıdan doğuya ikiye ayıran Sefid Kûhi- Kûh-i Baba- Hindukuş dağ bloğuna kadar Kalpgâh içerisinde kalır. Teorisini, Asya’da 19. yy.de başlayan Rus-İngiliz mücadelesi üzerine kurgulayan Mackinder; yaklaşımında Afganistan, Kalpgâh’tan Dünya Adası’na yayılacak kara gücünün güney sınırında yer alır ve aynı zamanda bu gücün güneye çıkış noktalarından birini teşkil eder demiştir.

¹⁵ H. J. Mackinder, *The Geographical Pivot of History*, The Geographical Journal, Vol. 170, No. 4, 1904, s. 299

¹⁶ H.J. Mackinder, *Democratic Ideals And Reality*, National Defense University Press, Washington, DC, 1919, s. 55

İbn'i Haldun; "Coğrafya Kaderdir," teorisinde Afganistan'dan, dünyanın en büyük ekonomisine sahip olan ülkelerinden Çin ile, kültürel açıdan bölgede zengin medeniyet içeren İran ve Hindistan'ın ortasında bulunmasından ötürü herkesin ilgisini çeken bir ülke olarak bahsetmiştir.¹⁷ Afganistan'ın böyle bir jeopolitiğe sahip olması bu ülkeyi İngiltere, SSCB, Birleşik Krallık, ABD, Çin ve Rusya gibi ülkelerin birbirinin gücünü ölçtüğü rekabet meydanına dönüştürmüştür.

Afganistan'ın jeopolitik konumu Avrasyacılık teorisinde de ele alınmıştır. Afganistan, Avrasyacılık yaklaşımı kapsamında Dugin tarafından geliştirilen "Çok Kutuplu Dünya" tezinin "Pan-Avrasya" bölümünde ve "İslami Kıtasal Büyük Alan" alt bölümünde yer almaktadır. Her ne kadar güçlü bir aktör ve stratejik bir ortak olmasa da Afganistan, Avrasyacılık yaklaşımında öngörülen bölgesel bütünleşme çabaları bakımından Rusya açısından önem arz etmektedir. BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) bünyesindeki Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın politik ve dinsel olarak yeniden yapılanmasının yanı sıra geçmişten getirilen Rus ideali "sıcak denizlere inme" projesinin reel politikte gerçekleştirilebilmesi açısından İran'a atfedilen büyük önem Afganistan'dan kaynaklanmaktadır. Olası bir Rusya- İran ittifakında Afganistan ve Pakistan bölgesi, "özgür bir İslami konfederasyon" olarak hem Rusya hem de İran'ın yanında yer alması bakımından önem arz etmektedir.¹⁸ Böylelikle, bütün bu ülkelerin jeopolitik gayretlerinin birleştirilmesiyle sağlanan güç ve amaç birliği yeni bir "Orta Asya federasyonluğunun" yolunu açabilecektir. Bu tür bir sinerji aynı zamanda istikrarsızlık üreten bölgeyi iş birliği ve refah alanı haline getirecektir.

Afganistan, yeni jeopolitik teorisinde medeniyetler arasında yer alan bir bölge olarak tanıtılmıştır. Soğuk Savaş döneminde Afganistan "Truman Doktrini" ve "Çevreleme stratejisi" çerçevesinde, SSCB'yi kuşatabilen kapasiteye sahip bir ülke olarak dikkat çeker. 1947 yılında ABD başkanı Truman, Sovyetlere karşı geliştirilen "çevreleme teorisinde" SSCB'yi çevrelemede Afganistan'ı birçok nesne – aktörlerden biri olarak tanıtmıştır.¹⁹

¹⁷ Erman, *a.g.m.*, s. 25.

¹⁸ Alexander Dugin, *Eurasian Mission: An Introduction to Neo-Eurasianism*, Arktos, UK. 2014, s. 50

¹⁹ Erman, *a.g.m.*, s. 395-402

Soğuk Savaş sonu itibarıyla dünya tek kutuplu bir yapıya dönmüştür. ABD dünyanın tek süper gücü olarak ortaya çıkınca yeni dünya düzeni jeopolitik stratejisini ABD'nin ana stratejisi olarak tanıtmıştır. ABD dönem başkanı G. H.W. Bush, 1991 yılında bir açıklamasında dünyaya hitaben şunları ifade etmiştir: “Bundan sonra dünya ne iki kutuplu ne de birkaç kutuplu olacaktır ancak tek kutup, o da ABD olacaktır”.²⁰ Bu yeni dünya jeopolitik stratejisinde dünya sekiz bölgeye taksim edilmiştir.

- Batı jeopolitik bölgesi
- İslam dünyası jeopolitik bölgesi
- Japonya jeopolitik bölgesi
- Çin jeopolitik bölgesi
- Rusya jeopolitik bölgesi
- Latin Amerika jeopolitik bölgesi
- Hint ve Güney Asya bölgesi
- Afrika jeopolitik bölgesi

Afganistan bu jeopolitik bölgelerin birbirine bağlayan bir noktada bulunmasıyla önem arz etmektedir. Afganistan, Dünyanın en mühim bölgesi olarak tanınmış Orta Doğu, Hint ve Güney Asya, Çin jeopolitiği ve Orta Asya bölgelerini birbirine bağlayan bir noktada bulunmaktadır. Dolayısıyla, bugün Afganistan'ın böyle bir stratejik noktada bulunması bölgesel ve küresel güçleri üzerine çekmektedir. Afganistan'a kim hâkim olursa bu dört stratejik bölgeye de hâkim olacağı söylenmektedir. Afganistan'ın Orta Doğu açısından önemi Orta Doğu'yu karasal biçimde kontrol etmek için tek yol olmasıdır. Çin jeopolitiği açısından Afganistan, Çin'le sınırlı olduğundan dolayı mühim bir değer taşımaktadır. Çin, ekonomisinin gittikçe büyümesi özellikle ABD'yi rahatsız etmektedir. Böylece Afganistan, ABD için Çin'i kontrol etme planında ağır rol oynamaktadır. ABD Çini, Afganistan'dan uzak tutmak için Tayvan meselesini hep yenileyip durmaktadır. Afganistan'ın Orta Asya jeopolitiği açısından önemi ise ABD'nin Rusya ile münasebetlerinden gelmektedir. Ayrıca Afganistan'ın, Çin ile Rusya'yı birbirine bağlaması ABD'yi daha da kaygıya sokmaktadır.²¹

²⁰ Fert Chernuf, *Uluslararası İlişkilerde Teori ve Teori Altı*, çev. Ali Rıza Teyif, Tahran: Ney Yayınevi, 2014, s.28

²¹ زهرا پیشگاهی، سردار محمد رحیمی، جایگاه افغانستان در ژئواستراتژی نظام نوین جهانی، تهران، نشریه تحقیقات کاربردی-²¹

1.2. İran'ın Afganistan'daki Kültürel Fırsatları

Kültür kavramı diğer pek çok temel kavramlar gibi üzerine uzlaşa sağlanmış bir kavram değildir. Ancak bütün tanımlarda ortak bir hususa, insan oğlunun ürettiği bir fenomen olduğu üzerine görüş ittifakına varılmıştır. Kültür, insan oğlunun sosyal yaşam içinde tarih boyunca ürettiği bütün maddi ve manevi değerlerin bütünüdür.²² Diğer bir anlamda kültür; bir medeniyetin bilgi, inanç, norm, tutum ve örf ve adetler gibi bilerek ya da bilmeyerek insanlar tarafından edinilen bir kavramdır.²³

Kültür, uluslararası ilişkiler disiplini için önemlidir. Bu alanda kavramın kullanımı Joseph Nye'nin 1991 yılında yazdığı "Soft Power"²⁴ eserinden müteakip artmaya başlamıştır. Bilindiği üzere, 20. asrın son çeyreğine doğru küreselleşme sayesinde uluslararası ilişkiler disiplini değişmiştir. Uluslararası aktörler, dış politikanın ana hedefine (siyasi, ekonomik ve güvenlik amaçlar) ulaşmak için geleneksel yöntemleri (siyasi, askeri ve ekonomi) kullanırken sık sık yumuşak gücün bir parçası olan kültürel yöntemleri de kullanmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren kültür, yumuşak gücün bir kaynağı olarak uluslararası ilişkilerin gündemine gelmiş ve devletler kendi kültürlerini başkalarına cazip göstermek için büyük projelerde ele almaya başlamıştır.

Bir ülkenin kamu diplomasisinin güçlü ve etkili olmasında o ülkenin sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik konumu kadar, geçmişte sahip olduğu medeniyeti de önemlidir. İran geçmişte dünyanın en büyük dört uygarlığının (güneyden Hindistan ve Arap, doğudan Çin, batıdan Yunan ve kuzeyden Rus) ortasında yer almasından dolayı, bugün 1648195 km² alan büyüklüğünde ve jeopolitik ve jeostratejik konumundan sebepli bölge ülkeleri arasında yumuşak güç kullanma yeteneğine sahiptir.²⁵ 726 MÖ

120-105. Zehra Pişgahi, Serdar Muhammet Rahimi, "Afganistan'ın Yeni Dünya Sisteminin Jeostratejisindeki konumu " Tahrân: *Coğrafya Bilim Araştırma Dergisi*, No: 11. Cilt: 8, 2008, s. 105-120)

²² <https://www.dersimiz.com> (29,12,2019)

²³ محمد رضا مایلی, "قدرت نرم در سیاست خارجی ایران" (Muhammed Riza Maili, "İran'ın Dış Politikasında yumuşak güç") http://prb.iauctb.ac.ir/article_526859.html (30,12,2019)

²⁴ Joseph S. Nye, *Soft Power The Means To Success In World Politics*, Newyork: Public Affairs, 2004, s. 2-4

²⁵ زهرا پیشگاهی, باقر قالیباف, "جایگاه قدرت نرم در قدرت ملی ایران", فصلنامه رهبردی, شماره 61, 2011, ص. 198. Zehra Pişgahi ve Bakir Kalibaf, "İran'ın Ulusal gücünde Yumuşak gücün yeri", *Fasılname-i Rahbord*, Vol 61, 2011, s. 56)

“Med” isminde ilk İran devletinin kuruluşundan bugüne dek, İran’ın bölgede özellikle Orta Asya ülkelerini ister istemez kültürel yönden etkilediği görülmektedir.²⁶

İran’ın kültürel diplomasisi dış politikasının en önemli ilkelerinden sayılır ve bu diplomasi; diğer milletlerin düşünceleri, inançları ve değerleri üzerine etki bırakmak doğrultusunda her nevi kültürel gayret ve çabayı içermekte olan faaliyetlerden ibarettir. İran bu doğrultuda, önce İran halkının diğer milletler ile aralarında kültürel ilişkiler kurmasını, yükseltmesini ve neticede ortak bir kültürel anlayışa erişmesini hedeflemektedir.²⁷ Dolayısıyla bugün bu hedefe nail olmak için İran, dünya genelinde neredeyse 80’e yakın kültürel temsilci kurumu ile faaliyet göstermektedir. Bu kurumlar, İran ve hedef ülke arasındaki ilişkileri genişletmek ve güçlendirmekle aynı anda da İran’ın prestijini güzel bir şekilde anlatmakla görevlidir.

Hâlihazırda “Şebeke Hayı Radyoyı Avrupa ve Amerika, Şebekeyi Cihanı Seher, Şebekeyi Cihanı Elkuvsar, Şebeke hayı Cam Cim Yek, Du ve Si, El Âlim, Pers TV, Haspan TV ve Ay Film gibi medya araçlar dünyanın farklı dillerinde küresel çapta İran’ın dilini, kültürünü ve geleneğini anlatmaktadır.²⁸ İlaveten 2018 yılındaki istatistiklere göre, dünyanın otuz yedi ülkesinde elli altı Pars dil ve edebiyatı enstitüsü İran’ın dil ve kültürünü canlı tutmak üzere faaliyet göstermektedir.

2018 SJR (Scimago Journal Rank (Bilimsel Dergi Sıralaması) veri tabanına göre, İran dünya genelinde bilimsel üretkenlikte 16. sırayı kendisine ihtisas etmesiyle bölgede bilhassa İslami ülkeler arasında birinci sıraya gelmiştir. Hâlbuki İran, 1996 yılında dünya genelinde 52. sırayı kendisine ihtisas etmişti. Bu düzenli ve hızlı gelişmenin sebebinin devletin yumuşak güce, özellikle bilim ve kültür alanlarına özen

فیروز مجتهد زاده, "پیدایش هویت ایرانی و تطور مفهوم کشور در ایران", *پژوهشهای جغرافیایی*, شماره 2, 2013, ص 125 (Piruz Müctehitzade, “İran Kimliğinin Ortaya çıkışı ve İran’ın Evrimi”, *Pojuhiş hayi Coğrafyayı*, Sayı 2, 2013, s. 125-128)

علی رضا کوهکن, محمد علی رحیمی "دییلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در افغانستان", *پژوهش های راهبردی انقلاب*, 2018, ص 46 (Ali Riza Kohken, Muhammed Ali Rehimi, “İran İslami Cumhuriyeti’nin Afganistan’daki Kültürel Diplomasisi”, *Fajohiş hay-i Rahbordi İnkılabı İslami*, sayı 2, 2018, s. 46)

"دییلماسی فرهنگی و قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران در ایتالیا", *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*, شماره 2, 2017 (Jelal Durukhşe, Ali Riza Kelişimi “İran’ın, İtalya’da Kültürel diplomasi ve Yumuşak gücü”, *Fasılname-i Pejohişhayi Siyasi Cihanı İslam*, No 2, 2017, s. 32)

göstermesi olduğu söylenmektedir.²⁹ Ayrıca, İran aynı yılda nicelik itibarıyla bilimsel üretkenlik açısından 8.9% üretimle dünyada en iyi 25 ülke arasında yer almış ve böylelikle 2019 yılında İran'ın 6 üniversitesi dünyanın en iyi üniversiteleri arasına girmiştir.³⁰

Hâlihazırda 34 binden fazla yabancı öğrenci İran'da yükseköğretimlerine devam etmektedir. Devlet, bu sayıyı 75 bine çıkarmayı hedeflemektedir.³¹ Böylece İran, yüksek oranda bilim üretkenliğiyle Avrasya'nın merkezi ülkeleri arasında yer almaktadır.³²

Afganistan ve İran arasındaki kültürel ilişkiler başta olmak üzere siyasi ve iktisadi ilişkilerin, 1979 İİD'ye kadar oldukça düşük seviyede seyrettiği görülmektedir.³³ Çünkü 18. ve 19. asırlarda Britanya, Fransa ve Rusya; Hindistan'ın sıcak sularına ulaşmak için bir rekabet içindeydi. İngiltere Afganistan'ı, Rusya ve Fransa'nın nüfuzunu engellemek için bir tampon bölge olarak kullanmış ve Afganistan'ın dışarı ile olan ilişkilerini oldukça kısıtlamaya çalışmıştır. Buna ilaveten, Afgan Liderlerinin- Emir Şir Ali Han (1862) başta olmak üzere Muhammet Zahir Şah Afganistan'ın son kralına kadar Peştü kökenli olmalarından dolayı hep Pars diline ve kültürüne karşı politika izlemeleri, İran ve Afganistan'ın kültürel ilişkilerini oldukça negatif yönde etkilemiştir.³⁴ Bu yıllar arasında İran, Afganistan'a kültürel alanda maddi yardımda bulunmuş ama siyasi, mezhebi ve içtimai sebeplerden kaynaklı Afganlar İranlılara karşı hiç de iyimser bakmamışlardır.

²⁹Sedat Ergin, "Bilimsel Üretimde İran Türkiye'yi Geçince", <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/bilimsel-uretimde-iran-turkiyeyi-gecince-40978244>, (27,12,2019)

³⁰<https://www.isna.ir/news/97091809072/> (27,12,2019)

³¹<https://www.isna.ir/news/97041809763/> (27,12,2019)

³²محسن خلیلی، جهانگیر حیدری، "پیوند کد و ژنوم ژئوپولیتیک در سیاست خارجی ایران و افغانستان"، فصلنامه پژوهشهای روابط بین الملل، شماره 9، 2013، ص. 50-53 (Muhsin Halili ve Cihangir Haydari, "İran'ın Dış Politikasında Kod ve Jeopolitik Genom Bağlantısı", *Fasılname-i Pejohiş hayi Ravabiti Beynelmulel*, No 9, 2013, s. 50-53)

³³<https://www.todaytime.ir/> (27,12,2019)

³⁴ بهرام موسوی، مرتضی دکانیپور، "موانع اجتماعی-فرهنگی ایران و افغانستان در دوره پهلوی"، فصلنامه علمی تاریخ اسلام، شماره 27، 2015، ص. 204-208 (Behram Musavi ve Murtaza Dihkanfor, "Pehlevi Döneminde İran ve Afganistan'ın Sosyo-Kültürel İlişkilerinin Önündeki Engeller", *Fasılname-i İlmi Tarihi İslam ve İran*, No. 27, 2015, s.204-208)

Tarihi iki olay SSCB'nin Afganistan'a işgali ve diğer yandan küresel çapta hassasiyetleri uyandıran 1978 İİD'nin vuku bulması İran-Afganistan ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak bilinmektedir. Dolayısıyla İran, bu tarihi havadislerden itibaren ilk defa Afganistan'da kültür ve mezhep aracılığıyla nüfuz etme fırsatının zeminini sağlamış oldu.³⁵

SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi, Afganların özellikle Şii ve Ehli Sünnet itikatlı Taciklerin, İran'a doğru göç etmelerine neden olmuştur. Böylelikle, İran ilk defa Afgan göçmenleri üzerinde kültürel nüfuzunu artırma fırsatını yakalamıştır. İran, bu eylemi Kum, Tahran ve Meşhet gibi farklı şehirlerinde Afgan göçmenlerine İran kültürü ve medeniyetiyle ilgili okullar açarak başarmıştır. İran, bütün Afgan göçmenlerine kendi vatandaşına sunduğu kamu hizmetlerini sunmuştur. Böylelikle yıllar sonra bu süreçle beraber iki ülke arasında unutulmuş ortak kültürlerin yeniden inşa edilmesini sağlamıştır. Bu süreçte İran'ca işlenen çabaların eseri günümüzde İran-Afganistan ilişkilerinde hissedilmektedir. İran'ın günümüzde Afganistan'da ekonomik açıdan birinci etkili ülke olmasında, Afgan halkının İran ürünlerine bu dönemde iyice aşına olmasının katkısı olduğu inkâr edilemez.³⁶

İran, Afganistan'da SSCB'nin desteğiyle iktidara gelen komünist bir rejimi tanımamış ve aksine komünistlere karşı ayaklanan mücahitlere özellikle Şia gruplarına maddi ve manevi destekte bulunmuştur. Fakat 1996 yılında Afganistan'da, Ehli Sünnet inancına dayalı Taliban rejiminin hakimiyeti, Peştun olmayan büyük bir kitlenin özellikle Pars kökenli ve Şia göçmenlerin sayısının daha da artmasına sebep olmuştur. Ancak bu yıllarda İran, SSCB dönemi gibi Afgan mültecilerine sıcak gözle bakmamış ve onları iğrenç sözlerle dahi rahatsız etmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu olaylarla İran, eskiden olmadığı kadar Afgan göçmenlerinin aracılığıyla ve sadece Şii siyasi

³⁵ 375 (Muhammet İbrahim Atayı, *Afganistan'ın Çağdaş Tarihine Kısa Bir Bakış*, Kabil: Meyvent yayınevi, 2014, s. 375)

³⁶ . محمد رضا بینش, فاروق انصاری, *شعبیان افغانستان: روابط, جایگاه, جریان ها و احزاب*, تهران: مطالعات نور, 2011, ص. 348 (Muhammet Rıza Biniş, Faruk Ansari, *Afganistan Şiileri: İlişki, Durum, Partiler, ve Akımı anlatımı*), Tahran: Mutaliat Nur, 2011, s.348)

partilerine maddi ve manevi yardımda bulunmasıyla nüfuz etme şansına sahip olmuştur.³⁷

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'nin ticari merkezine yapılan saldırı ve saldırının faili El Kaide lideri Usame Bin Ladin'in Afganistan'a gizlenmesi; ABD başta olmak üzere NATO'nun Afganistan'a "Dünya İçin Barış" sloganını yaparak gelmesine yol açmıştır.³⁸ NATO'nun müdahalesi sayesinde Taliban rejimi sona ermiş ve Afganistan'da batı tarzında yeni bir rejim ortaya çıkmıştır. 2001 yılının son çeyreğinde Almanya'da gerçekleşen Bonn zirvesinde Afganistan'da bütün milletlere nüfusları oranında nizamda yer verilmiş ve demokratik bir hükümetin temel taşları atılmıştır. Bu zirvede, dört Afgan gruptan biri olan Kuzey İttifakı'nın (Tacikler, Özbekler ve Şialar) İran taraftarı olması, İran devletinin devrim sonrası Afganistan'da aynı dil, mezhep ve kültüre sahip olan milletlere nüfuz etmesinin sonucudur. Fakat 2004 yılında Afganistan'ın anayasasında, yeni devlet dış ve iç politikasında mezhep ve ırk eksenli bir politikadan ziyade devlet-millet/ulusal devlet perspektifinde bir politikayı ön plana alması, İran'ın Afganistan'a karşı dış politikasında din eksenli bir dış politikadan ziyade daha pragmatik ve rasyonel bir dış politikaya önem vermesinin sebebidir.

Yeni devirde İran, Afganistan'da ekonomik alana çok özen göstermekle beraber kültürel faaliyetleri de göz ardı etmemiştir. Dolayısıyla İran, bu dönemde Afganistan'da eskisinden daha rahat bir şekilde kendi kültürel temsilci kurumunu kurmuş ve faaliyet alanlarını da genişletmiştir.³⁹ Üstelik yeni devirde İran, Afganistan'ın farklı şehirlerinde (özellikle Balh, Semengan, Harat, Kabil ve Bamiyan illerinde) kütüphaneler tesis etmiş ve binlerce Pars dili kitaplarını Afganistan'a beşerî yardım sloganı adı altında getirmeyi başarmıştır.

İran, Afganistan'da "Peyami Nur ve Azad İslami" olmak üzere iki üniversite kurmuştur ve bugün o üniversitelerde aşağı yukarı 40 bin Afgan öğrenci tahsil görmektedir. Hâlihazırda Afganistan'da Temeddün TV ve Nur TV başta olmak üzere

³⁷ علی فلاح نجات، علی امیری، "روابط ایران و افغانستان: همگرایی و واگرایی"، فصلنامه مطالعات سیاسی، شماره 29، 2015، ص. 131-133 (Ali Felah Nejat, Ali Emiri, "İran ve Afganistan İlişkileri: Yakınsam ve Uyuşmazlık", *Fasıl name-i Mutaliati Siyasi*, No. 29, 2015, s. 131-133)

³⁸ 80-78، ص. 2005، کتابخانه صباح، کابل: افغانستان، در امریکا، اندیشمند، محمد اکرام (Muhammet İkrām Endişmend, *ABD Afganistan'da*, Kabil: Sabah Kitap evi, 2005, s.78-80)

³⁹ <https://kabul.icro.ir> (31,12,2019)

İnsaf (Adalet) ve Roşt (İlerleme) isminde de iki günlük gazeteyle beraber toplam 6 televizyon ve 15'ten fazla radyo istasyonu İran'ın desteğiyle faaliyet göstermektedir.⁴⁰ ilaveten, 6 Ekim 2019'da Harat ilinde İran'ın ikinci kültürel temsilciliği kurulmuş oldu.⁴¹ Ayrıca söylenmesi gereken bir diğer husus da günümüzde Afganistan'ın derslik kitapları büyük oranda Pars dilinde İran'da basılmaktadır.

İran'ın Afganistan'la hayli oranda aynı kültüre, dile ve mezhebe sahip olmasına rağmen, tarih boyunca kültürel fırsatlardan tahmin edildiği kadar istifade edemediği görülmektedir. Üstelik bu fırsatlar hiçbir zaman iki ülke arasında siyasi rekabete ve birbirlerine suizanla bakmalarına engel olamamıştır. Geçmişte İngiltere'nin müdahalesi sonrasında SSCB'nin Afganistan'a işgali ve şimdi ise ABD başta olmak üzere Suudi Arabistan ve Pakistan'ın müdahalesi etkili faktörler olarak görülmektedir. Afganistan'da güvenlik ve istikrarı sağlayacak ve devletin milli menfaatini dış politikada tarif edebilecek bir ulus-devletin ortaya çıkmasına denk ne iki ülke arasındaki ilişkiler(kültürel) ilerleyecektir ne de İran bu fırsatlardan maksimum istifade edebilecektir.

1.3. İran'ın Afganistan'daki Mezhepsel (Şia) Fırsatları

Şia kelimesi mana olarak Arapçada “peşinden gitmek, birisini uğurlamak, eşlik etmek, taraftar olmak, ayrılmak, firkalaşmak”⁴², “tabi olmak, desteklemek; çoğunluk, yardımcı, destekleyici,” anlamına gelmektedir. Şia terimi, Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından müteakip hilafetin (devlet yönetiminin) Hz. Ali'ye ve onun ailesinden “Ehli-i Beyit” olanlara ait olduğu fikri etrafına kümeleşen farklı grupların ortak adıdır.

Şia kelimesi, tarihsel olarak ilk defa “taraftar” manasında kullanıldığı bilinmektedir.⁴³ Örneğin Hz. Ömer (r.a) hilafeti zamanında İran fethedildiğinde Sasani komutanı (Hürmüzan) ve Sasani hükümetinin yüksek makamlı on iki adamı halifenin

⁴⁰ <https://www.dw.com> (01,01,2020)

⁴¹ <https://af.farsnews.com/politics/news/13980714000699> (01,01,2020)

⁴² Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet Ve Şia*, Ankara: A.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları,1983,s. 17

⁴³ Mustafa Öz, Şia, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia> (04,01,2020)

yanına getirildiğinde Hz.Ömer: “Bu adamı ve Şia’sını İslam’a boyun eğdiren Allah’a hamdolsun” demiştir.⁴⁴

Şia fırkasının doğuşu ve yaygınlaşmasıyla ilgili net bir tarih verilmemiştir. ‘İslam’da Siyası ve İtikadı Mezhepler Tarihi’ kitabının yazarı olan Muhammed Ebu Zehra; Şia ya da Şiilik’in İslam dünyasında ilk siyası mezhep olarak Hz. Osman’ın son dönemlerinde bazı guruplar tarafından propaganda etmek üzere Mısır’da ortaya çıktığını, nihayetinde Irak’ta yaygınlaştığını ve Hz. Ali’nin zamanında ise daha da genişletildiğini söylemektedir.⁴⁵ Başka bir kaynağa göre, Şia mezhebinin ortaya çıkışının tarihi oldukça tartışılan bir husustur. Şia âlimlerinin bir kısmı Peygamber’e gelen “vahilerde” Hz. Ali’nin imameti ile ilgili değişler geçtiğini vurgulamaktadır. Şia âlimlerinin çoğu ise Şii mezhebinin Hz. Muhammed (s.a.v) zamanında ortaya çıktığına, hatta aşırı bir şekilde Hz. Muhammed’in (s.a.v) ilahi görevi olduğuna inanmaktadırlar. Ama Ehli Sünnet ve batılı kaynakların çoğunda Şia mezhebinin Hz. Muhammed’in (s.a.v) vefatından sonra imamet konusunda anlaşmazlık ortaya çıkmasıyla birlikte tezahür ettiği söylenmektedir.⁴⁶

Günümüzdeki İran’ın milli kimliği, 9. asırda İslam sonrası iki farklı kriterli Şia (Parslar) ve Türkmen kabilelerinin oluşturduğu bir kimliktir. 8. asrın son çeyreğinde İran’ın kuzeybatı bölgesinde, Türk aşiretinden olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu isminde iki yerel gücün İran’ın bütün coğrafyasında hâkimiyet sürme iddiasıyla birbiriyle rekabet içinde olması, güç boşluğunu doğurmuştur. Dolayısıyla bu durum, Safevi hükümetinin kurucusu Şah İsmail’in mezhep ve milliyet perspektifinde bir devlet kurmasına yol açmıştır. Böylelikle, İran’ın tarihinde ilk defa din (Şia) siyasileştirilmiş ve devletin siyasi işlemlerinde meşruiyet verici bir araç olarak kullanılır durumuna gelmiştir. Safevi hükümetinin kuruluşunda Şia mezhebinin yanında Ehli Sünnet mezhebinin bir dalı olarak tanınan tasavvuf tarikatının da emeğinin olduğu söylenmektedir. Fakat sonraları dışlama politikasıyla özellikle Şah

⁴⁴ Atay, *a.g.e.*, s.16- 20.

⁴⁵ Muhammed Ebu Zehra, *İslam’da Siyasi, İtikadı ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Hisar yayınevi, 1970, s.49-53

⁴⁶ Al Jazeera Türk, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/ii-sia-siilik-temel-inanclari-ve-kokeni> (04,01,2020)

Tahmasb ehli tasavvuf âlimlerinin kimini sürgün ederek kimini de öldürerek tasavvuf düşüncelerini yok etmiş ve sadece Şia, on iki imame platformuna dayalı bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Ancak 1906 yılında Muzafferîdîn Şâh döneminde İran'ın ilk anayasasında dolaylı olarak Şia mezhebi ülkenin resmi mezhebi olarak şöyle zikredilmiştir: "İran'ın resmi mezhebi İslam ve İsnâaşeriyye tarikatıdır. İran'ın kralı bu mezhebe mensuptur ve kral mezhebi tanıtmakla görevlidir".⁴⁸ Bu ifade 1979 İİD sonrası yeni anayasada, sadece kral yerine cumhurbaşkanı getirilerek değiştirilmiştir. Bugün İran'ın nüfusunun %90'ını Şii'dir ve bu da dünyadaki Şii'lerin 40%'ını oluşturmaktadır.

1979 İİD sadece İran için değil, bütün İD (İslam Dünyası) için bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Devrim, aslında sosyo-ekonomik ve ideolojik hedeflerden doğan "ulusal kurtuluş" olarak bir harekettir. Ancak devrim sürecine sonradan katılan güçlü bir İslamcı kitlenin zorla ve kurnazlıkla diğer gruplardan üstün gelmesiyle, İslamcı kitle devrimi istediği yöne sevk etmiş ve devrimi İslam Devrimi olarak isimlendirmiştir.⁴⁹ İİD'den sonra İran, kendini İD'nin koruyucusu ve savunucusu olarak tanımlamış, din temelli bir dış politikayı ön plana almıştır.

İran'ın bu retorik söylemler, devrimden günümüze kadar görüldüğü gibi, dini (Şia) sadece kendi iç bütünlüğünü kurmada ve dış politikasında meşruiyet verici bir araç olarak kullanmakta olduğu görülmektedir. Durumu anlamak için İran'ın devrim sonrası farklı bölgelerde izlediği dış politikasını gözetlemek yeterli olacaktır. Nitekim devrim sonrası İran'ın Ortadoğu'da izlediği politika ile Orta Asya'daki ve Kafkasya'daki politikası bir hayli farklılık arz etmektedir. İran, Orta Asya ve Kafkasya'da dini bir kimlikten ziyade pragmatik olarak ulusal çıkarlar ve stratejik planlar ekseninde bir dış politika izlerken; Ortadoğu'da din eksenli bir politika izlediği görülmektedir. Örneğin İran 1990'ların ilk yarısında Çeçenistan'ın Rusya'dan bağımsızlık ilanını pek hoş karşılamamıştır. Hâlbuki Çeçenler, ülkede Allah'ın şeriatını cari edeceğini söylemişlerdi. Bunun gibi, Azerbaycan ile Ermenistan arasında

⁴⁷ سید خدایار مرتضوی، "گفتن تشیع و برسازى هویت ملی ایران در عصر صفوی"، انجمن مطالعات جهان اسلام، شماره 3، ص. 170-165 (Seyit Hadaya Murtezevi, "Safevi Devrinde Şii Söylemi ve İran'ın Ulusal Kimliği", *Encimeni Mutaliati Cihan-ı İslam*, No: 3, 2015, s. 165-170)

⁴⁸ <http://m-hosseini.ir/mashrot/articles-3/278.pdf> (07,01,2020)

⁴⁹ Hasan Onat, "İran İslam Devrimi ve Şiilik", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, Vol. 2, 2013, s.227

yaşanan “Dağlık Karabağ Savaşı’nda” İran, Azerbaycan’la aynı dini paylaşmakla kalmayıp aynı anda özdeş bir mezhebi (Şiilik) paylaşmakta olmasına rağmen; Azerbaycan’ın “haklı davasına” destek vermeyip Ermenistan’la ilişkilerini gayet iyi bir şekilde sürdürmüştür.⁵⁰

Bu gerçekliklere bakıldığında devrim başında kendini bütün Müslümanların koruyucusu ve savunucusu olarak tanıtan İran’ın bu söylemini dini bir meşruiyet aracı olarak kullanmak için söylediği ortaya çıkmaktadır. Üstelik İran, devrim sayesinde “Rejim İhracı” politikasını kullanarak iç güvenliğinden ziyade dış güvenliğini sağlamayı düşünmektedir. Özellikle, bu işi ülke içindeki olanaklarından ziyade dış unsurları (İran dışındaki Şia’lar) kullanarak yapmaktadır. Örneğin, İran’ın devrimin ilk yıllarında Bahreyn, Irak, Lübnan ve Bazı körfez ülkelerindeki Şiileri kendi nüfuzunu artırmak için kullandığı görülmektedir.

Din, devletlerin dış politikasında her zaman etkili bir rol oynamaktadır. Ama devrim sonrası din, İran’ın dış politikasında aşırı bir mezhepsel boyutla ortaya çıkmıştır ve daha da şiddetli bir şekilde uygulanmaktadır. Devrimcilerin, en önemli amaçlarının İran başta olmak üzere, bölgede bütün Şiilerin bulunduğu ülkelerde zulüm altından kurtarmak olduğu söylemek idi. Bu slogan sayesinde devrimciler, kendi çıkarları doğrultusunda İran dışı Şii’leri kullanma fırsatı bulmuş oldular. Üstelik devrimle birlikte İran “Şia Jeopolitiği” kavramının ortaya çıkarması, İran küresel ve bölgesel rakipleri/hasımları ile rekabet sürecinde ülke dışındaki özellikle Ortadoğu Şii’lerini kullanma fırsatı sağlamıştır. Şia jeopolitiği, Şiiler’in Orta Doğu’da çeşitli ülkelerin ya da İran heartland(can damar) uzantısıdır. Bu bölgeler, Orta Doğu’nun en stratejik noktalarını kapsamaktadır. Özet bir şekilde söylemek gerekirse, devrim sayesinde İran’ın ortaya attığı “Şia Jeopolitiği” İran’a şu fırsatları sağladığı görülmektedir.

- Bölgedeki Sünni yöneticilerin meşruiyetinin ve gücünün azalması.
- İran’ın Arap konularındaki rolünün artması.
- İran’ın Filistin grupları üzerindeki etkisinin artması.

⁵⁰ Mehmet Şahin, “İran Dış Politikasının Dini Retoriği”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 4, 2007, s. 10-16

• Bölgede Şiilerin gücünün artması ve ABD'nin Bölgesel politikasına karşı baskı.

• İran'ın bölgesel rolünü bölgesel bir güç olarak yeniden tanıtmak.

• Saddam Hüseyin iktidarının sona erimesi.⁵¹

2003 yılında Irak'ın işgal edilmesiyle Saddam rejimi sonra erimiş ve yerine Şiiler iktidara gelmiştir. Irak yöntemi İran yanlısı Şialara geçmesi İran'ın Ortadoğu'da daha önce başlattığı "Şia Kuşağı/Şii Hilali" kavramı tek mil olmuş oldu. Şia Kuşağı/Şii Hilali'nin İran için muazzam bir avantaj meydana getirdiği görülmektedir. Zira İran özellikle 2000'ler sonrası küresel ve bölgesel olarak kuşatılmışlığını bu kavram aracılığıyla oldukça azaltmayı başarmıştır. Dolayısıyla İran, "Şii Kuşağını" dış politikasında pek mühim bir araç olarak görmektedir.⁵² Şii Kuşağı kavramı, 2004 yılında Ürdün Kralı Melik Abdullah tarafından dile getirilmiştir. O 2003 yılında Irak'ın işgal edilmesi ve sonuç olarak iktidarın Şiilere bırakılmasıyla, İran hâkimiyeti altında olan bütün Sünni Arap ülkelerin Şii Hilaliyle kuşatıldığını söylemiştir. Bu alan İran'dan başlayarak, Irak'ı, Suriye'yi, Lübnan'daki bazı bölgeleri, Arabistan'da Şiilerin yaşadığı alanı ve Orta Asya'da Afganistan ve Pakistan'ın da Şia kısımlarını kapsamaktadır.⁵³

Afganistan'ın 20-25% nüfusunu oluşturan Şia'ların (Hazaralar) Afganistan'da ne zamandan beri yaşamakta olduklarıyla ilgili uzlaşılan bir tarihi anlayış yoktur. Kimilerine göre, 9. asırda Safeviler'in zamanında Şiilik Afganistan'a gelmiştir.⁵⁴ Ama birçok tarihi eserlerde Şiiliğin İslam'ın Afganistan'a gelmesiyle beraber olduğunu söylemektedirler. Bu tarihçilere göre, Hz. Ali "Garcistan (Hazaracat)" halkının liderine bir mektup göndererek namaz kılmalarını istemiştir.

⁵¹ Berzin Zargani, "ژيوپلیټیک شيعه يا حلال شيعه", پژوهشهای جغرافیایی انسانی, شماره 1, 2014, ص. 203-207 (Berzin Zargani, "Şia jeopolitiği ya Şia Hilal-i", *Pejohiş hayi Coğrafiye İnsani*, No. 1, 2014, s. 203-207)

⁵² Şahin, a.g.m., s. 41

⁵³ Emin Salihi, "Orta Doğu'da Oluşan Yeni Dengeler ve Şii Hilali", *Bilge strateji*, Cilt 3, Sayı 3, 2011, s. 195

⁵⁴ "نقش شیعیان در سی دهه گذشته افغانستان" (Muhammet Ekber Muhakkik, "Son Otuz Yılda Şiilerin Afganistan'daki Rolü") [http://pishine.ir/wpcontent/uploads/2015/05/%D9%86%D9%82%D8%B4-%D8%B4%D \(07,01,2020\)](http://pishine.ir/wpcontent/uploads/2015/05/%D9%86%D9%82%D8%B4-%D8%B4%D (07,01,2020))

Şiilerin (Hazaralar) Afganistan'daki durumuna bakıldığında mezhep ve kimliği yüzünden hep zulüm ve şiddete maruz kaldığı görülmektedir. 1880'lerde Emir Abdurrahman Han döneminde Şiilerin Afganistan'da karanlık tarihi başlamış oldu. Emir'in iktidarının ilk yıllarında Şiiler ile arasının iyi olduğu söylenmektedir. Ancak Emir'in, ülkenin kuzey bölgelerine görev için gönderdiği subayların Şiiler (Hazaralar) tarafından saldırıya uğraması ve Hazaraların yaşadıkları bölgelerde Emire vergi vermekten imtina etmesi neticesinde; Emir, Hazaralar'a karşı cihat ilan etmesiyle ülkede "mezhebe karşısı mezhep" savaşını açtığı kimi kaynaklarda tezekkür edilmektedir. Bu kaynaklarda Şiiler'in ülkede mezhebi ibadetlerinin yasaklandığından ve yüksek yargıç tarafından kâfir ve asi olarak tanındığından ve katledilme emri verildiği söylenmektedir.⁵⁵

1930 yılında Muhammet Nadir Şah'ın İktidara gelmesiyle Şiiler bir daha şiddete maruz kalmışlardır. Abdul Halik isimli Hazare kökenli bir lise öğrencisi tarafından kralın öldürülmesi bu devrin Şialara karşı şiddet devri olduğunu ispatlamaktadır. Ancak Muhammet Zahir Şah zamanında özellikle 1950 yılında Seyit İsmail Balhi liderliğind

e ayaklanmaları sonucunda Şiiler, mezhepsel ibadetlerinde özgürlüğe kavuşmuştur ve ülkenin farklı yerlerinde Şii camileri yapılmaya başlanmıştır.⁵⁶

İran ve Afganistan Şiileri arasındaki ilişkiler aynı yıllarda iki ülkede de 20. yy.ın en önemli ve tarihi olaylarıyla beraber başlamıştır. İran'da 1979 devrimi sonucunda Şii temelli bir rejimin ortaya çıkması ve Afganistan'ın 1979 yılında SSCB tarafından işgali neticesinde Afganistan'a komünist bir hükümetin hâkim olması, İran'a ilk defa Afgan Şiilerine nüfuz etme fırsatı vermiştir. İran devrimcilerinin amacında geçen Ortadoğu başta olmak üzere Orta Asya ve Kafkasya, Afganistan ve Lübnan'da yaşayan Şiileri bulundukları coğrafyalarda özgürlüklerine kavuşturma söylemi başta Afgan Şiileri olmak üzere Bütün Şia dünyasının İİD zaferini sorunlarının sona ermesi manasında görmelerine müsebbip olmuştur. Üstelik, Hazaralar'ın Afganistan'da kendi

⁵⁵ 122-121. ص. 2002، تاريخ دپلماسى، 2002، ص. 121-122 (Faruk Ansari, *Afganistan'da Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Tahran: Merkezi Esnat ve Tarihi Diplomasi, 2002, s. 121-122)

⁵⁶ بينيش (Biniş, a.g.e., s. 95-105)

özgürlüklerine kavuşma mücadelelerinde uluslararası arenada İran dışında hiçbir hamisi yoktu. Bunlara ilaveten önemli bir diğer konu, özellikle İran'ın Afgan Şii'lerine nüfuz etme hususunda büyük bir rol oynayan SSCB'nin işgali sonucunda 3 milyon küsur Afgan göçmenin (çoğunluk Şii) İran'a göç etmesidir. Dolayısıyla, Şii göçmenleri İran için kritik bir araç haline dönüşmüştü.

İran, Afgan göçmenleri üzerine üç şekilde nüfuz etmeye çalışmıştır: Birincisi, Afgan Şii'lerini İran'ın farklı yerlerindeki okullarda siyasi yönde eğiterek parti kurmaya teşvik etmekle. İkincisi, bütün Afgan Şia göçmenlerine İran vatandaşlarına sunulan bütün devlet kaynaklarını sunmakla ve üçüncüsü ise Kum şehrinde bulunan dini medresede İran vatandaşlarından sonra, en çok Afgan Şii öğrencilerini Şia perspektifinde radikal bir şekilde eğitmiştir.⁵⁷

Yukarıda da söylendiği gibi, Afgan Şii'leri 1950'lerde Seyit İsmail gibi Şia bilim adamlarının mübarezesi sayesinde, ilk defa siyasi özgürlüklerine kavuşmuş ve İİD sonrası İran'ın desteğiyle siyasi birlik (Parti) kurma fırsatını bulmuşlardır. Şii partileri ilk zamanlarda dağınık bir şekilde tezahür etmiştir. İran, Afgan Şia partilerini bir araya getirerek partilerin güçlü ve tesirli bir harekete dönmelerine yardımcı olmuştur. İran 1980 yılında Kum şehrinde bu altı Şia partisini bir araya getirerek "İttihadı İnkılabı İslami Afganistan" isminde bir parti olarak mücadele etmelerini sağlamıştır. Ama bu itilaf çok uzun sürmemiş, yerini Pakistan'da on Afgan Şia partisinin bir araya gelerek oluşturduğu "Cephe-i Azadı Bahşı İslami Afganistan" isminde bir parti koalisyonuna bırakmıştır. Son olarak, İran ön ayaklığında 1987 yılında Afganistan'ın Bamyan ilinde sekiz Afgan Şia partisi bir araya gelerek "Hizbi Vahdeti İslami Afganistan" isminde bütün Afgan Şii'lerini temsil edecek seviyede tek bir parti olarak kurulmuştur.⁵⁸

İran'ın, 1980'lerde Afgan Şii'lerini himaye etme sebebi aslında dini bir konu olmayıp, SSCB'nin, büyük oranda sınır olan Afganistan'ı işgal etmesinden kaynaklanan jeopolitik tehditleri azaltmaktan ibaret olduğu söylenmektedir. Çünkü birincisi, Afganistan'ın işgali SSCB'nin Ortadoğu'ya ulaşmasında bir adım ilerleme

⁵⁷ 312 (Abdul Hamit Mübarez, *تحليل واقعات سیاسی افغانستان*, پشاور: نشرات میوند, 1997, ص. 312) *Afganistan'daki Siyasi Olayların Analizi*, Peşaver: Meyvent yayınevi, 1997, s.312)

⁵⁸ 40-32 (Basir Ahmet, *بشیر احمد دولت ابادی، احزاب و جریان های سیاسی افغانستان*, قم: نشرات ایران شهر, 1371, ص. 40-32) *Devletabadi, Afgaistan'daki Siyasi Partiler ve Akımlar*, Kum: İranşehir yayınevi, 1371, s. 32-40

anlamına gelmekte, ikincisi ise Afganistan üzerinden Hindistan'ın sıcak sularına ulaşması için Büyük Satranç tahtası olarak görmekteydi.⁵⁹

1990'ların ortalarında, İran ve Afganistan Şiileri arasındaki ilişkilerin yavaş yavaş yıpranmaya başlamıştır. Sebebi, SSCB'nin Afganistan'da gittikçe zayıfladığı yıllarda Sünni mezhep mücahitleri Pakistan'da geçici bir devlet kurmuş, devletin içinde Şiilere hiçbir pay vermemiştir. Şiilerin kurulan geçici hükümeti içinde pay alma başarısızlığı İran'ı Afgan Şiilerine karşı hayal kırıklığına uğratmıştır.⁶⁰ Buna ilaveten, 1990'ların son çeyreğinde İran'ın Şia göçmenlerine karşı milliyetçi hareketleri ele alması, İran ve Afgan Şiileri arasında ilişkilerin yıpranmasında son darbeyi vurmuştur.

İran, 11 Eylül olaylarına karşı ikili bir yaklaşımı ön plana almıştır. Bir taraftan Afganistan'ın işgali sonucunda Şia karşıtı olan Taliban rejiminin sona ermesi⁶¹ olarak tahlil etmiş ve böylelikle batı tarzında inşa edilen yeni rejimden yana olduğunu ifade etmiştir. Afganistan'da faaliyetlerini yeniden ele almış ve Afganistan'ın yeniden inşasında oldukça aktif bir pay almaya çalışmıştır. İran'ın böyle bir tavır izlemesinde ağırlıklı olarak rol oynayan faktör, 2004 yılında yürürlüğe giren Afganistan'ın yeni anayasasıyla alakalıdır. Yeni anayasada bütün milletlerin nüfus oransallığında devlet bünyesinde payı olacağı kaleme alınmış ve mezhep eksenli bir dış politikadan ziyade ulus devlet temelli bir politikanın izleneceği bildirilmiş olmasıdır. Zira İran kendi çıkarı için ne batıya ne de doğuya bağlı ulusal ve istikrarlı bir Afganistan istemektedir. Ama diğer yandan İran, ABD gibi küresel rakibi/hasmının ve Suudi Arabistan ve Pakistan gibi bölgesel rakiplerinin Afganistan'da bulunmasını resmen bir tehdit olarak analiz etmekte ve bu doğrultuda pragmatik bir politika izlemektedir. Bu sebepten dolayı, bugün devletin büyük kürsülerinde bulunan batıya bağlı ve açıkçası İran'a bağlı olmayan Şia devlet adamları görülmektedir. Örneğin, Kerim Halil'i, eski cumhurbaşkanı yardımcısı şimdi ASK'i (Afganistan Sulh Konseyi) başkanı ve

59 علی اشرف نظر، ناصر یوسفزی، "نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی ایران در افغانستان"، *پژوهشهای انقلاب اسلامی*، جلد 5، ص. 48. (Ali Eşref Nazar, Nasir Yusufzey, "İran İslam Devrimi'nin Afganistan'daki Yayılım Teorisi ve Yansıması", *Pejohiş hayi İnkılabi İslami*, Vol.5, No. 19, 2016, s. 48)

60 میر اگا حقجو، *افغانستان و مداخلات خارجی*، قم: نشرات مجلس، 2001، ص. 144. (Mir Aka Hakcu, *Afganistan ve Dış Müdahaleler*, Kum: Meclisi Yayınevi, 2001, s. 144)

61 هادی طلوعی، محمد شفیع پر، "تحلیل قدرت هوشمند ایران در افغانستان پس از تهاجم امریکا"، *مرکز تحقیقات اوراسیا*، جلد 12، ص. 145. (Hadi Tolui, Muhammet Şefi Fer, "ABD İşgalinden Sonra İran'ın Afganistan'daki Akıllı Gücünün Analizi", *Oraysa Araştırma Merkezi*, Vol. 12, No. 1, 2019, s. 145)

VİP(Vahdeti İslami Partisinin) lideri, Sadik Müdebbir, HİP'nin(Hareketi İslami Partisi) etkili bir üyesi ve Sima Semer, ABBHK(Afganistan Bağımsız Beşerî Hakları Komisyonunu) başkanı gibi batıya bağımlı Şia mezhebine mensup devlet adamlarının nizamın içinde görülüyor olması İran'ın Afganistan'da mezhep eksenli bir dış politikadan ziyade pragmatik bir dış politika izlemekte olduğu açıkça göstermektedir.⁶²

Son zamanlarda ortaya çıkan raporlara bakıldığında, İran'ın hala Afgan Şiilerini kendi çıkarları doğrultusunda kullandığı görülmektedir. Tahran yönteminin Suriye ve Irak savaşında Afgan Şiileri kullandığı görülmektedir. Kabil ve Herat illerinde açılan isimleri belli olmayan bürolarda her gün yüzlerce Afgan Şii Suriye ve Irak'a savaşmak üzere gönderilmektedir. Bu savaşçılar FT (Fatimiyyun Tugayı) çatısı altında güya kendilerini İmam Rıza Türbesinin koruyucusu olarak görüp ideolojik bir şekilde savaşmaktadırlar. Tahran yönetimi bu militanlara her ay 500 dolar maaş vermekte olduğu söylenmektedir. Hâlihazırda sayısı sekiz bini aşan Afgan Şii'nin, Irak ve Suriye'de savaşmakta olduğu söylenmektedir.⁶³ Kabil yöntemi bu konuda rahatsızlığını komşu ülke İran'a belirtmiş ve BMMYK'ne şikâyetle bulunacağını söylemiştir.

İran'ın, Afganistan'ın 20-25% nüfusunun Şia olmasına rağmen bu fırsattan yukarıda söylenen faktörlerden dolayı maksimum seviyede istifade edemediği görülmektedir. Aksine bazı zaman dilimlerinde bu açıdan hüsrana uğradığı da söylenmektedir.

1.4. İran'ın Afganistan'daki Ekonomik Fırsatları

Afganistan konum itibariyle denize kıyısı bulunmayan ve Orta Asya'nın kalbinde yer alan dağlık bir ülkedir. Jeopolitik açıdan Afganistan, dünyanın en kritik bölgeleri olarak tanınan Orta Doğu başta olmak üzere Hint ve Güney Asya, Çin jeopolitik bölgesi ve Orta Asya bölgelerinin tam ortasında yer almasıyla birlikte stratejik bir ülke olarak tanınmaktadır. Ama ne yazık ki, böyle stratejik bir

⁶² بینیش (Biniş, *a.g.e.*, s. 4 80-488)

⁶³ Rahimullah Farzam ve İsmail Sarı, "Fatimiyyun: İran'ın Afgan Milisleri", *USAD*, No. 6, 2017, s. 278-282

konumundan kendisi hiçbir zaman faydalanamamış aksine hep sömürücü güçlerin işgaline maruz kalmıştır. Ayrıca Afganistan, İran başta olmak üzere Pakistan ve Çin gibi ekonomik güçler için de bu stratejik nokta bulunması oldukça haizi ehemmiyettir.

40 yıldan beri süregelen istikrarsızlık Afganistan'ın altyapısını yerle yeksan etmiş ve ülkeyi gittikçe kronik duruma sürüklemektedir. Bölgede devlet hâkimiyetinin gittikçe zayıflaması, yasadışı yerel güçler ve silahlı grupların güçlenmesine yol açmaktadır. Devlet bu yasadışı güçler yüzünden düzenli vergi alamamakta ve yer altı kaynaklarından da istifade edememektedir.

2001 sonrasında, ABD liderliğinde batılı koalisyon güçlerinin gelmesiyle bütün dünyanın ilgisini çeken Afganistan, piyasa merkezli yasal ve ticari altyapısı tesis edilmesine rağmen 2018 Dünya Bankasının yıllık raporuna göre, 190 milyar dolar GSMH(Gayri Safi Milli Hasıla) kendine ihtisas etmesiyle hala dünyanın en fakir ülkelerinden sayılmaktadır.⁶⁴

40 yıl mütemadiyen süregelen iç savaşı ülkenin bütün kamusal altyapılarını ve ekonomik sistemlerini ortadan kaldırmış ve tamamen dış yardımlara bağlı bir ekonomiyi miras kılmıştır. 2000'lerden günümüze kadar, Afganistan'a hemen hemen 900 milyar dolardan da fazla dış yardım olmuş ama bu müthiş rakamlar ekonomik bir sistemin yoksunluğundan dolayı gereksiz ve belirsiz yerlere aktarılmıştır. Bugün %66 oranında milli bütçesi dış yardımlara dayalı bir ülke haline gelmiştir.⁶⁵

Afganistan'ın ekonomik temeli tarıma dayalıdır. Ülkenin %40 istihdamını ve %30 oranında GSMH'sini⁶⁶ sağlayan tarım hala ilkel yöntemlerle yapılmaktadır. Öte yandan tarım, doğrudan yağmurun yağış oranına bağlı olduğu için kuraklık yıllarında ülke ekonomisi oldukça yıpranmaktadır. Afganistan, ürün ihracatı açısından merkezileştirilmiş bir yapıya sahiptir. Ancak, ihracat ürünleri birkaç tarım ve el sanat ürünleriyle bağlı kalmaktadır. Nitekim 2019 yılının verilerine göre, %14,13 ihracat ve

⁶⁴ <https://www.worldbank.org> (10,01,2020)

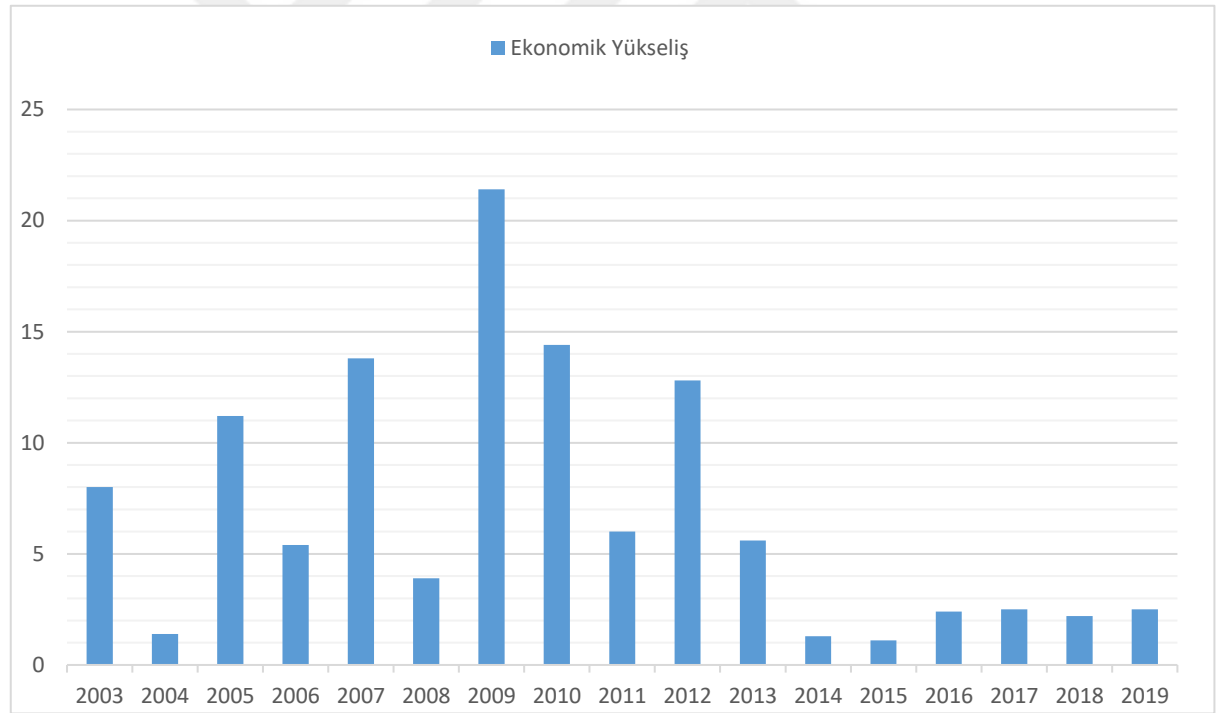
⁶⁵ 5.ص. مسوده استراتژی افغانستان 2019-2025, کابل: وزارت اقتصاد افغانستان, 2018, ص. 5. *Strateji Taslağı*, Kabil: Afganistan Ekonomi Bakanlığı 2018, S. 5

⁶⁶ 3.ص. کریستین لنگه, ریتا اشتوکهاو, رشد و انکشاف اقتصادی افغانستان, ترجمه. ابراهیم هوتک, کابل: نشرات برگ, 2016, ص. 3. (Kristin Lenge, Rita Istockhaw, *Afganistan'ın Ekonomi Büyümesi ve Gelişmesi*, çev, İbrahim Hütek, Kabil: Berk Yayınevi, 2016, s. 3

%85,87 ithalat oranlarıyla bölgede ithalatçı bir ülke haline gelmiştir.⁶⁷ Böyle bir sisteme sahip olan devletlerin, bir süre sonra ekonomik büyümesinin ciddi bir durgunlukla baş başa kaldığı tecrübe edilmiştir.⁶⁸

Afganistan'ın ekonomik büyüme gidişatına bakıldığında gittikçe düşüş göstermekte olduğu görülmektedir. Sebebi de iç savaş başta olmak üzere dış müdahale, bölgesel rekabet gibi faktörlerden ve devletin ekonomik altyapısının zayıflığı ve bu alanda gereken ilerlemede eksik kalınmasıyla ilintilidir. Örneğin, 2002-2009 yılları arasında ülkenin ekonomik büyümesi %20 yükseliş gösterirken; bu rakam 2014-2019 yılları arasında 2,5% düşüş göstermektedir.⁶⁹ Afganistan'ın yıllık ekonomisinin büyüme gidişatına da bakıldığında sistemin neticesi hissedilmektedir.

Tablo 1. 2003-2019 yılları arası Afganistan ekonomik büyüme Oranı

Kaynak: Dünya Bankası

⁶⁷ <https://www.aa.com.tr> (11,01,2020)

⁶⁸ ... *Afganistan'ın iktisadi yıllık Raporu*, Kabil, *The World Bank*, 2017, s. 7

⁶⁹ <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-47798978> (10,01,2020)

930 km² sınırı olan iki komşu ülke arasında ekonomik ilişkiler resmi ve kapsamlı olarak ilk defa 1971 yılında RHA (Rud Hirment Antlaşması) ile beraber başlamıştır.⁷⁰ Bu anlaşma sayesinde iki ülke arasında geçmişten süregelen, Afganistan topraklarından başlayıp alan ve İran'a gitmekte olan su sorunu bertaraf edilmiş, ekonomik ilişkiler başta olmak üzere siyasi ve kültürel ilişkilerin temel taşları atılmıştır. Afganistan, bu antlaşmayı İran ve İran üzerinden Arap ülkelerinden mali yardım almak ve SSCB'ye olan bağımlılığından kurtulmak için bir hüsnü niyet adına yapmıştır. Diğer yandan, İran ise yıllardır Afganların ilgisini çekmek için böyle bir fırsatı bekliyordu. 1973 yılında ilk defa, oldukça kapsamlı ve resmi bir ticari antlaşmanın gerçekleşmesiyle İran, kendi ürünlerini satmak için sınırları dışında çok yakın bir pazara sahip olmuştur.⁷¹

1979 yılında İİD'nin gerçekleşmesiyle birlikte, İran'ın dış politikası tamamen değişmiş ve din (Şia) platformunda bir dış politikayı ön plana almıştır. Ama bu yıllar arasında İran'a gelen Afgan göçmenleri, İran ürünlerine iyice aşına olması bugün %85 oranında ithalatçı olan Afganistan'ın %30 oranında ithalatını İran'dan yaparak İran'ın Afganistan'a birinci seviyeye gelmesine sebep olmuştur.⁷²

İran, 2001 sonrası Afganistan'a karşı dış politikasında gerçek ulusal çıkarlarını ön plana alan bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu yaklaşım perspektifinde ekonomik çıkarlar, güvenlik ve siyasi çıkarlardan sonra en önemli hedefler olarak görülmüştür. Bu bağlamda İran Afganistan'ın yeniden inşasına yardım eden ülkeler arasında önemli yer almasının sebebi de bu ülkedeki ekonomik nüfuzunu artırmak istemesidir. Başka bir deyişle İran'ın, Afganistan'ın yeniden inşasında yardımlarının sebebi kısaca, Afganistan'da sermaye güvenliğini sağlayacak bir rejimin iktidara gelmesidir. Çünkü Afganistan, hiç sayılacak kadar üretimi olan bir ülkedir. Bu durumda komşu ülke Afganistan'ın alım piyasası İran için potansiyel pazar gücünü oluşturmuş olur. İran'ın

⁷⁰ 33 Cemile Ruh Zinde, *گذر بر روابط سیاسی ایران و افغانستان*, تهران: نشرات صبحدم, 2005, ص. 33, *İran ve Afganistan Arasındaki Siyasi İlişkilere Bir Bakış*, Tahran: Subh-dem Yayın evi, 2005, s. 33

⁷¹ مظهر ادواری, "روابط اقتصادی ایران و افغانستان در دوره پهلوی دوم 1942-1978", *نشریات وزارت خارجه*, جلد 58, 2014, ص. 135-155 (Mezher Advary, "İkinci Pehlevi Döneminde İran ve Afganistan Arasındaki Ekonomik İlişkiler", *Dış Politika Dergisi*, Vol 58, 2014, s. 135-155)

⁷² ادواری (Edvary a.g.e., s. 8)

yardımları genellikle ekonomik altyapı projeleri kapsamında transit, tarım ve sanayi alanlarındadır.⁷³

Afganistan ekonomik açıdan, İran nezdinde birkaç noktadan dolayı önemlidir. Birincisi Afganistan'ın, İran'ın Orta Asya'ya giriş kapıları olarak tanınmasıdır. Afganistan'ın kuzey taraftan İran'la aynı kültür ve dile sahip olan Tacikistan'la sınırı olması ve güney-kuzey tarafında Çin'le sınırı olması ekonomik açıdan Afganistan'ı İran nezdinde önemli bir konuma sahip kılmaktadır. Bu hususta Afganistan, İran'ın bölgeye nüfuz edebilmesi için en uygun araç olarak bilinmektedir. Dolayısıyla bu olanak doğrultusunda İran, Afganistan üzerinden başta Tacikistan olmak üzere Çin ve Kırgızistan'a kadar uzanacak demir yolunu yapmayı planlamıştır. Ayrıca İran, ABD'nin yaptırımlarından omuz silkelemek amacıyla İran'dan Afganistan'a daha sonra Orta Asya'ya kadar petrol ve doğal gaz satmak için petrol boru hattını yapmayı da planlamıştır.⁷⁴

İkincisi, özellikle son zamanlarda İran'ın üzerine ABD başta olmak üzere batılı ülkelerin yapmış olduğu ambargoya karşı İran'ın ayakta kalmasında Afganistan'ın İran ile Orta Asya ülkeleri arasındaki köprü rolünü görmesi önemlidir. Uluslararası ticarete ortak kullanılan paranın ABD doları olması son zamanlarda ABD Başkanı Trump'ın finansal ambargolarının neticesinde İran'ı dış ticaretinde sıkıntılara sokmaktadır. Ancak, Afganistan sınırlarından kaçak dolarların gelmesiyle bu alanda biraz rahatlık yaşamaktadır.

Üçüncüsü, 23 Mayıs 2016'da İran, Afganistan ve Hindistan arasında gerçekleşen Çabahar Liman antlaşmasıdır.⁷⁵ Bu Afganistan için de çok mühim bir antlaşmadır. Zira Afganistan'ın bu antlaşmadan önce dış ticaretinde dünya piyasasına ulaşması ancak Pakistan üzerinden mümkündü. Bu durum Afganistan'ı Pakistan'a

ابراهيم عباسی، مجید رنجبر، "کمک های مالی ایران به افغانستان: اهداف و اثار اقتصادی ان"، نشریات وزارت خارجه، شماره 3، 216-212 ص. 2010 (İbrahim Abbasi, Macit Rençberdar, "İran'ın Afganistan'a Mali Yardımı: Amaçları ve Tesirler", *Dış Politika dergisi*, No. 3, 2010, s. 212-216

فرامرز تمنا، سیاست خارجی افغانستان در پرتو همکاری های منطقه ای، کابل: نشریات وزارت خارجه، 2014، ص. 108 (Faramerz Tamanna, *Afganistan'ın bölgesel İş birliği Ekseninde Dış Politikası*, Kabil: Dışişleri Bakanlığı Yayınevi, 2014, s. 108

75 "نگاهی بر فرصت های دیپلماتی اقتصادی ایران و افغانستان" (Emir Hasan Pur, "İran ve Afganistan Arasındaki Ekonomik Diplomasi Fırsatlarına Bir Bakış", <http://eco-dip.ir> (13,01,2020)

bağlı kılmaktaydı. Artık Afganistan, dünya piyasasına ulaşmak için Pakistan bağımlılığından kurtulmuştur. Çabahar Limanı Afganistan'ın Nimruz ilinin merkezi olan Zerenç şehrinde 300 km uzaklığında yer alarak Afganistan'ın on altı ilini dünyayla bağlamaktadır.⁷⁶ Bu liman, İran'ın Afganistan ve Afganistan üzerinden Orta Asya ülkelerine ulaşabilmesinde oldukça kolaylık sağlamaktadır. Üstelik bu Liman Afganistan'ın piyasasını İran'a çok güçlü bir şekilde bağlı kılmaktadır. Bu liman sayesinde İran, Afganistan piyasasının %30'unu kendine ihtisas etmekte olup bugün Afganistan'a ihracat gerçekleştiren ülkeler arasında birinci olarak görülmektedir.⁷⁷

İran'ın Afganistan'da kültürel, mezhepsel ve ekonomik fırsatlar arasında iktisadi fırsatlarının oldukça verimli olduğu görülmektedir. İki ülke arasında ekonomik gelişmeler sayesinde özellikle son yıllarda siyasi ve kültürel ilişkiler de gelişmektedir.

⁷⁶ Abdul Qadir متوفی، "تحليل استراتيجیک بندر چابهار"، مرکز تحقیقات استراتيجیک افغانستان، 2008، ص. 17. Muteffi، "Çabahar Limanının Stratejik Analizi"، *Afganistan Stratejik Araştırma Merkezi*, 2018, s. 17)

⁷⁷ روح الله اسلامی، ناصر یوسفزی، "استراتيجی های کارآمدسازی اقتصاد سیاسی منطقوی افغانستان و ایران" نشرات دیپلماسی 95، شماره 28، 2018، ص. 95-100 (Ruhullah İslami, Nasir Yusuf zayı، "Afganistan ve İran'ın Blgesel Ekonomik ve Siyasi Verimlilik Stratejileri"، *Kamu Diplomasi Yayınları*, Cilt 8, sayı 28, 2018, s. 95-100)

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN AFGANİSTAN'DAKİ ZORLUKLARI

Afganistan İran'la büyük oranda benzer kültür, mezhep ve dil gibi değerleri paylaşırsa da ikili ilişkilerin sorunsuz bir şekilde süregeldiğini söylemek mümkün değildir. İki ülke arasında ilişkileri olumsuz etkileyen faktörler çok eski zamanlardan günümüze kadar devam etmiş olup hatta gelecekte de devam edeceği öngörülmektedir. Bu olumsuz unsurlardan biri Afganistan topraklarında doğan Hirment Nehridir. Su sorunu 1872'den günümüze kadar yirmi yedi defa ikili ve hakemli müzakereler yapılmasına rağmen, on iki defa iki ülke arasında diplomatik bunalıma neden olmuş ve durum çözümsüz halde devam etmektedir.

Küresel sorun haline dönüşen yasa dışı düzensiz göç, İran'ı da hissedar kılmaktan çekinmemiştir. 1979'den beri Afgan göçmenlerine en çok ev sahipliği yapan ülkelerden biri İran, yıllardır batının ambargosu altında kendi vatandaşına kamu hizmeti sunmakta zorlanırken binlerce Afgan göçmenle uğraşmak zorunda kalmış/kalmaktadır. Ayrıca yıllardır İran'ı zorlaştıran bir diğer mesele ise Afganistan'dan göçmenler aracılığıyla İran'a yönelik silah ve uyuşturucu kaçakçılığıdır. İran bu hususta binlerce askerini kurban vermiş ve ağır bedeller ödemiş/ödemektedir.

İran, doğu komşusu Afganistan'da yıllardır bitmeyen savaştan dolayı oldukça tedirgin ve rahatsızdır. Suudi Arabistan ve Pakistan gibi bölgesel ve ABD gibi küresel düşman/rakiplerin Afganistan'da durumu suiistimal etmesi İran için oldukça önem arz eden bir tehdittir. Dolayısıyla, çözüm yolu olarak eski ideolojik düşmanı olan Taliban ile son yıllarda ikili ilişkilerde bulunduğu izah edilmektedir.

2.1. İran ve Afganistan Arasındaki Su ve Sınır Sorunları

İnsan dâhil bütün canlılar, sahip olduğu bölge, mülkiyet ve egemenliğini belirleme, koruma ve daha da genişletme hissine sahiptir. Bu özellik aslında bütün canlıların fitratından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla böyle bir husus beraberinde sınır/hudut olgusunu meydana getirmektedir.

Sınırların ortaya çıkması aslında bütün varlıkların oluşum sürecinin arkasında yatan farklılıklardan da kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, evrendeki varlıkların niteliklerindeki farklılıklar, yaratılışın temelini oluşturur. Böylece farklılık kendisiyle sınırı meydana getirir.

Yunanca (sinoron) kelimesinden gelen sınır kavramı, mâni açıdan iki devleti birbirinden ayırt eden çizgi anlamına gelmektedir.⁷⁸ Arapçada hudut ve Farsçada ise serhat olarak bilinen sınır, anlam itibarıyla daha ilk dönemlerde bilindiği gibi olmayıp şimdi farklı anlam arz etmektedir. Geçmişte sınır bir çizgi olarak bilinmeyip iki imparatorluk arasında bulunun boşluk, olarak tanınmaktaydı. Üstelik sınır olarak bilinen bölgeler devletlerin antlaşmasıyla değil, tesadüfi olarak belirlenmekteydi. Ancak 1648 VA (Vestfalya Anlaşması) sayesinde ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla sınır olgusu bugünkü anlamına kavuşmuştur.⁷⁹ Sınır iki ya da birkaç devlet arasında anlaşmalı kesin çizgiler ile belirlenmiş ve uluslararası ilişkilerde devletlerin en temel hakları haline gelmiştir. Ama, Mart'in Glasner, Avusturyalı coğrafya bilim adamı, sınırın bir çizgi değil; uzay, yer ve yeraltından gelerek iki ya da birkaç devleti birbirinden ayırt eden dikey yüzey bir şerit olduğunu iddia etmektedir.⁸⁰ Bugün sınır, siyasi coğrafyanın en kritik parçalarından biridir. Holdich'in ifade ettiği gibi, dünyanın en büyük savaşları çoğunlukla münakaşalı sınır bölgelerinde gerçekleşmektedir.⁸¹

⁷⁸ Gümüşçü Osman, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi*, Sayı 52, 2010, s.80

⁷⁹ حسن پیر دشتی، مریم کریمی، "مفهوم مرز، سرحد و تحولات آن"، نشرات رشد آموزشی جغرافیا، شماره 1، جلد 30، 2015 (Hasan Pir Deşti, Meryem Kemerli, "Sınır Kavramı ve Tarihi Gelişmeleri", *Rüşti Amuzişi Coğrafya yayın evi*, sayı 1, Vol 30, 2015, s. 15)

⁸⁰ مرجان بدی ازنادهی، سید رحیمی خرابادی، "نقش تغییرات مورپولوژیکی رودخانه مرزی هیرمند در روابط سیاسی ایران و افغانستان"، پژوهش جغرافیایی انسانی، جلد 78، 2011، ص. 201 (Mercan Bedi Azindahi, Seyit Rahimi Herabadi, "Hirment Nehrindeki Morfolojik Değişikliklerin İran ve Afganistan arasındaki Siyasi İlişkilerdeki Rolü" *Pejohişi Coğrafyayı İnsani*, Vol 78, 2011, s. 201)

⁸¹ Thomas Hungerford Holdich, *Political Frontiers And Boundary Making (1916)*, United States, Kessinger Publishing, 2010, s. 86

Uluslararası sınırlar, devletlerin siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerinin teşekkülünde en etkin faktörlerden biridir. Sınırlar, iki tarafta ikamet etmekte olan insanların karşılıklı etkileşimine yoğun bir şekilde tesir etmektedir. Dolayısıyla sınırlar, iki tarafta vaki olan şehirlerin refah, güvenlik ve günlük gelişmesiyle doğrudan ilişkilidir.⁸²

Su da sınır gibi en tartışılan ve devletleri büyük ve yıkıcı savaşlara iten unsurlardan biridir. Su, hayat kaynağı olmakla beraber; aynı zamanda stresli bir maddedir. Üstelik su alternatifi bulunmayan bir maddedir. Bundun dolayı nerde su kaynağı nadirse o yerde bu kaynağa ulaşmak hayati bir meseledir. Böyle bir durumda su kaçınılmaz bir şekilde siyasi ve güvenlikle ilintili bir meseleye dönmektedir.⁸³

21. asırda nüfuzun giderek artması, kullanılabilir su kaynaklarının gün geçtikçe azalmasına ve kirlenmesine neden olmaktadır. Mevcut sınırlı tatlı su kaynaklarına yanlış yaklaşımlar, kullanılabilir tatlı suların kirlenmesine yol açarak devletler üzerindeki stresi arttırarak, büyük bir anlaşmazlığa neden olmaktadır.

Sınır aşan sularla ilgili anlaşmazlık ve gerginlik çok geçmişlere uzanmamaktadır. Ancak, bu suların kullanılmasıyla ilgili ilk defa evrensel çapta 1970'lerde gerçekleşen uluslararası konferans ve girişimler neticesinde bütün devletlerin riayeti elzem olan ilkeler BM ön ayaklığında ortaya koyulmuştur.⁸⁴

Afganistan ve İran, Zülfikar ağzından (Afganistan, İran ve Türkmenistan sınırlarının biriken noktası) başlayarak Melik Siyah dağına (İran, Afganistan ve Pakistan Sınırlarının biriken noktası) kadar 945 km uzunluğunda ortak sınıra sahiptir.

عاطفه گل افشان, "وقایای اثرات همجواری به افغانستان بر امنیت پایدار خراسان جنوبی", نشریات دانشگاه تهران, 2013, 1047-1050 (Atife Gül Efşan, "Afganistan'ın Yakınlığının Güney Horasan'da Sürdürülebilir Güvenlik Üzerindeki Gerçek Etkileri", *Tahran Üniversitesi Yayinevi*, 2013, s. 1047-1050)

مریم بخشی, "Su ve Güvenlik", *Gorgan Üniversitesi Yayinevi*, 2014, s.3-5 (Meryem Bahşi, "Su ve Güvenlik", *Gorgan Üniversitesi Yayinevi*, 2014, s.3-5)

Selahaddin Eyyüp Ekmen, Muhammed Sabır Fırat, "Uluslararası Su Yollarının Kullanılmasından Doğan Uyuşmazlıkların Çözümü" *Ankara Barosu Dergisi*, 2017, s 180-183

Bu sınırın belirlenmesi, 1857 yılında İngiltere'nin girişimiyle PA sonucunda Herat ilinin İran'dan Afganistan'a ilhak edilmesiyle gerçekleşmiştir.⁸⁵

İki ülke arasında belirlenen sınırın %75'ini kara sınır ve %25'ini ise su sınırı teşkil etmektedir⁸⁶. Sınırların belirlenmesinde günümüze kadar iki ülke arasında kara sınırıyla ilgili hiçbir zaman anlaşmazlık yaşanmamakta; ancak, 1872 yılında İngiltere Generali Gladismit'in hakemliğinde belirlenen iki ülke arasında su sınır olan Hirment nehri baştan günümüze kadar kimi zaman büyük gerginliklere neden olmuş/olmaktadır.⁸⁷

Hirment nehri, uluslararası bir nehirdir. Zira bu nehir uluslararası nehirlerin olmazsa olmaz üç özeliğini kendisinde taşımaktadır: Bir ya da iki ülkenin topraklarından geçmesi, iki ya da daha fazla ülkeyi birbirinden ayırması ve ekonomik değer taşımasıdır. Bu nehir, Afganistan'ın başkenti Kabil'in 40 km batısında yer alan "Kûhi Baba" dağından kaynaklanarak Afganistan'ın batısına doğru 1150 km mesafeyi aşmış memleketin %43' tarım toprağını sulayarak Hamun Nehrine (Afganistan ve İran arasında müşterek bir nehir) inmektedir. Nehir sınıra gelince üçgen şekli alarak "Hamun Puzek" Afganistan'a ait, "Hamun Sabiri" 59% İran'a ait ve "Hamun Hirment" tamamen İran'a ait üç farklı gölü oluşturmaktadır. Bu göller, İran'ın büyük oranda doğu bölgesinin tarım suyunu karşılamaktadır. Hirment Nehrinin %89'u Afganistan'ın; %9'u İran'ın ve %2'si Pakistan'ın topraklarında bulunmaktadır.⁸⁸

Asya'nın en büyük ve bol sulu nehirlerinden biri olan Hirment Nehri (Rodu Hirment), Afganistan ve İran arasında 1872 yılından günümüze kadar gelen en tartışılan ve zorluklara yol açan meselelerden biridir. 1872'den günümüze kadar yirmi yedi defa ikili ve hakemli müzakereler yapılmasına rağmen, on iki defa iki ülke

فیروز مجاهد زاده, "نقش انگلیستان در چگونگی شکل گیری مرز های افغانستان و ایران", نشرات تاریخ معاصر ایران, شماره 3, 52-50. ص. 2000, جلد 12, Piruz Müctehit zade, "İran ve Afganistan Sınırlarının Şekillenmesinde İngiltere'nin Rolü", *Tarihi Muasiri İran Yayinevi*, sayı 3, Vol 12, 2000, s. 50-52

⁸⁶ Azindahi, a.g.m., s.198

⁸⁷ ابراهیم عباسی, "عناصر ژئوپولیتیک و ژئوپولیتیک محلی در توسعه روابط دوجانبه ایران و افغانستان", فصلنامه ژئوپولیتیک, 196-193. ص. 2011, جلد 3, (İbrahim Abbasi, "İran ve Afganistan Arasındaki İkili İlişkilerin Gelişmesinde Yerel jeopolitik ve jeoekonomik Unsurlar" *Fasıl name Jeopolitik*, vol 3, 2011, s. 193-196

⁸⁸ 38-36. ص. 2017, جلد 4, (Muhsin Khalili, Sedike Haşimi, "Helment Nehri ve Arka Planı", *Fasıl name Revabiti Harici*, vol 4 2017, s. 36-38)

arasında diplomatik bunalıma neden olmuş ve durum çözümsüz halde devam etmektedir.

İlk müzakere 1872 yılında İngiltere'nin hakemliğinde yapılmış ancak suyun nasıl paylaşılacağı ve iki ülkenin bu sudan ne kadar payı olacağıyla ilgili hiçbir söz edilmemiştir. Suyun azaldığı mevsimler nehrin morfolojik değişimiyle birlikte iki ülke arasında büyük bir anlaşmazlıklara neden olmuştur. Dolayısıyla iki devlet, durumu bir daha 1903 yılında İngiltere'ye irca etmiştir. İngiltere Mac Mahon hakemliğinde ikinci kez iki ülke arasında ufak değişimle sınırı tayin etmiş ama İran bu müzakereye razı gelmemiştir. Fakat, 1932 yılında iki ülke arasında ilişkilerde olumlu adımlar atılmasıyla ilk defa hakemsiz ve doğrudan bir müzakere gerçekleşmiş oldu. Bu müzakere sayesinde iki ülke nehrin suyunu yarı yarıya paylaşmaya karar vermiştir. Bu anlaşma iki ülke arasında 1972 yılında gerçekleşen daimî bir anlaşmaya zemin sağlamış oldu. Ancak, Afganistan parlamentosu bu anlaşmanın 1.2.ve 8. maddesini kabul etmemiş ve İran bu durumu BM'nin Güvenlik Konseyine irca etmek istemiştir. Uluslararası sistemin ABD ve SSCB'nin rekabetinden dolayı gerginlik yaşıyor olması, meselenin BM Antlaşması'nın 33. maddesine göre küresel sulh ve güvenliği tehdit etmiyor olması ABD, İran'ı davadan vazgeçirmiş, meselenin tarafsız bir komisyona bırakılmasını önermiştir.

1970'lerde tarafsız komisyon oluşturulmuş ve İran'a sudan saniyede $22\text{m}^3/\text{sec}$ yararlanma hakkı tanınmıştır. Ayrıca komisyon, nehrin mesirinde Afganistan tarafında inşa edilen Nehri Sirac, Nehri Bugra, Bendi Argandab ve Bendi Kacaki barajlarının İran'ın aleyhine olmadığına karara vermiştir. Son anlaşma olarak bilinen 13 Mart 1973 tarihinde MTAH (Mahi'de-i Taksimi Abi Herment) İran Başbakanı Emir Abbas Huveyda ile Afganistan Başbakanı Musa Şefik arasında imzalanmış oldu. Bazı hususları hariç hala geçerli olan antlaşmanın 1. maddesine göre, bu su Kemal Han Barajında taksim edilmelidir. 2.maddesine göre, İran'a $22\text{m}^3/\text{sec}$ su hakkı tanınmıştır. Üstelik Afganistan hüsnü niyet göstermek için $4\text{m}^3/\text{sec}$ suyu İran'a vaat etmiştir. Ama bu miktar, suyun gidişatı yılın farklı mevsimlerinde değiştiği için mesela; mart ve nisan aylarında selden dolayı maksimum her saniyede $66/22\text{m}^3$ çıkarken eylül aylarında minimum her saniyede $1/98\text{m}^3$ düşmektedir. Dolayısıyla, nehrin morfolojik

değişimiyle beraber yılın farklı mevsimlerinde suyun miktarının da değişmesi iki ülke arasında hala devam eden buhranın ana sebepleri olarak tanınmaktadır.⁸⁹ Karşılık olarak İran, Çabahar Limanı'nıdan ücrete tabi tutulmaksızın istifade etmeyi ve bu limandan "Leşgergah, Dilaram, Hilment ve Nimruz" illerinin merkezlerine kadar kara yollarını asfaltlayacağını taahhüt etmiştir.⁹⁰

İran'ın doğu tarafında bulunan Sistan bölgesinde yaşayan İranlıların büyük oranda gelirleri tarım ve hayvancılıktır. Bu bölgede üç derya cereyan etmektedir. Üç derya da Afganistan'dan gelmekte olan Hirment Nehri'nden kaynaklanmaktadır. Son yıllarda kuraklık ve İranlıların iddiasına göre Afganlıların suyu kesmesi bu bölgenin nizamını yerle yeksan etmiştir. Kıtılık ve susuzluktan müsebbip binlerce göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Dolayısıyla Hirment Nehri bu bölgenin hayat maddesi olarak bilinmektedir. Böyle bir vaziyet İran'ın Afganistan'a karşı jeopolitik mağduriyetini ortaya koymaktadır. Son yıllarda iki ülke de hâkim olan kuraklık sınırda tarım ve hayvancılıkla hayat sürdüren insanların işlerinden edilmesine, insan ve uyuşturucu kaçakçılığına baş vurmalarına sebep olmaktadır.⁹¹

Afganistan'ın kara (denize yolu olmayan) ülke olması ve küresel piyasaya ulaşmasında en yakın yolun İran üzerinden mümkün olması, İran'ın bu kritik mağduriyetini azaltması konusunda oldukça olanak kazandırmaktadır. 2016 yılında İran, Afganistan ve Hindistan arasında tevafuk edilen Çabahar Limanı, Afganistan'ın dış dünya piyasasına ulaşmasında en yakın yol olması Afganistan'ın İran'a bağımlılığını arttırmaktadır. İran Afganistan'a elektrik ihracat ederek Hirment Nehrinin üzerine elektrik barajlarının imar edilmesini engellemeyi hedeflemektedir.⁹² İran, bu meseleyi zor ve tehdit ile çözeceğini de belirtmektedir.

سیامک کرمزاده, بهرام مرادیان, "حقوق ایران در بهره برداری از رودخانه هیرمند از منظر حقوق بین الملل", 350-344, ص. 350-344, شماره 2, 2017, جلد 3, مطالعات حقوق انرژی, (Siyamek Kerem Zade, Behram Muradiyan, "Uluslararası Hukuk Perspektifine Göre Hilment Nehrinden İran'ın Hukuku", *Mütaliatı Hukuki Enerji*, vol 3, sayı 2, 2017, s. 344-350)

Faruk Azam, "Su sorunu ve İran-Afganistan ilişkileri", *Aryana Afgan Online yayınları*, 2018, s. 3-7)

حیدر لطیفی, "تحلیل ژئوپولیتیک روابط ایران-افغانستان: چالش ها و فرصت", نشریات خراسان بزرگ, شماره 19, جلد 6, 66, ص. 66, (Haydar Latifi, "Afganistan-İran İlişkilerinin Jeopolitik Analiz: Zorluklar ve Fırsatlar", *Büyük Horasan Yayınevi*, sayı 19, vol 6, 2015, s. 66)

واحد سنایی, جواد جمالی, "دیپلماسی اقتصادی ایران در افغانستان م مدیریت اختلافات آبی دو کشور", فصلنامه مطالعات سیاست, 87-80, ص. 87-80, (Vahit Sinayi, Cevat Jemali, "İran'ın Afganistan'daki

Örneğin, 2018 İran Dışişleri Bakanı Cevat Zarif, İran Milli TV'sine şunları demiştir: “Biz suyu Afganlardan, Afgan göçmenleri ve ekonomik yollardan zorla da alabiliriz”. Karşı taraf Afganistan da suyu İran'a karşı siyasi ve ekonomi bir koz olarak kullanmayı düşünmektedir. 2015 yılında Afganistan Cumhurbaşkanı Eşref Gani, Tahran ziyaretinde “Eğer İran, Afgan göçmenlerinin sorunlarıyla ilgili bir çözüm aramıyorsa biz de İran'ın su hakkıyla ilgili bir çözüm aramayı gerek görmüyoruz” demiştir.⁹³

Tahran yöntemi Kabil'i 1973 yılında imzalanan anlaşmaya sadık kalmamakla suçlarken Afganistan devleti antlaşmaya riayet ettiğini iddia etmektedir. Fakat son yıllarda iki husus anlaşmanın yürürlüğünü sakatlamakta olduğu söylemektedir. Birincisi, kuraklık dönemlerinde nehrin suyu minimum durumuna geldiğinde İran'a su verme imkânı olmadığını izah etmektedir. İkincisi ise Keceki Barajı'nın üzerinde vaki olan su ölçme aletinin son yıllarda iç savaştan dolayı tahrip edilerek istifade edilebilecek durumdan çıkarılmasından kaynaklı antlaşmanın yürürlüğü imkânsızdır. Hâlbuki İranlılar, hep Afganistan devletini uluslararası su rejimine uyumsuzluk yaparak nehrin mesirinde barajlar inşa etmekle suçlamaktadırlar. Ama İran kırk beş küsur yıl boyunca Afganistan'ın iç gerginliğinden faydalanarak nehrin suyundan ölçüsüz bir şekilde istifade etmektedir. İran 1973 yılında gerçekleşen antlaşmanın aksine bu suyu tarım amaçlı değil; nehirde onlarca su borusu inşa ederek taşıyıp Zahidan ve Tahran'a kadar içme amacıyla kullanmaktadır. Oysa İran kendi topraklarından doğan ve komşu ülkelere doğru gitmekte olan sınır aşan suların mesirinde, şimdiye kadar 647 baraj imar etmiş ve 146 baraj da inşa etmektedir.

İran, Afganistan'ın Hirment Nehri'nin üzerine barajlar inşa ederek suyun mesirini değiştirdiğini ve yeni tarım yerleri abat ederek İran'a gelmekte olan suyu engellemekte olduğunu iddia etmektedir. Özellikle kuraklık yıllarında Afganlılar nehrin üst kısımlarından suyu kesip nehrin ayak kısmına gelmesine engel olmaktadır. Halbuki bu barajlar 1973 yılında gerçekleşen antlaşmadan önce imar edilmiştir.

Ekonomik Diplomasisi ve İki Ülke Arasındaki su Anlaşmazlıklarının Yönetimi” *Fasıl name Mutaliati Rahburdi Siyaset Guzari Umumi*, vol 8, sayı 28, 2017, s. 80-87)

⁹³ www.dw.com (02.03.2020)

Hirmenet Nehri'in geçmişte de olduğu gibi gelecekte de Afganistan'ın İran'a karşı kullanabileceği siyasi ve iktisadi bir koz olacağı söylenebilir.

2.2. İran ve Afganistan Arasında Uyuşturucu Kaçakçılığının Yarattığı Tehditler

Yaşamakta olduğumuz asırda, neredeyse toplumdaki tüm insanları tehdit eden, aileleri ve dahi devletleri de şaşkınlığa uğratan uyuşturucu maddesidir. Yok edilmesi çok zor olan uyuşturucu maddesi, dünyanın gelişmesine rağmen gittikçe yaygınlaşan evrensel kavram haline gelmiştir.

Uyuşturucu maddeler, “merkezi sinir sistemini doğrudan ya da dolaylı etkileyerek, bireyin fiziksel ve ruhsal dengesini bozan, vücut bütünlüğünü önemli bir biçimde tahrip eden doğal veya sentetik maddelerdir. Uyuşturucu maddeler bireyin sinir sistemine keyif verecek yönde etki yapmaktadır. Birey bu etki nedeniyle bir süre geçtikten sonra, uyuşturucu maddeyi almadan yapamaz hale gelmektedir.”⁹⁴

Üretilmesi, istifade edilmesi ve satılması kanunca gayri meşru olan bu madde, bazı literatürlerde “narkotik” ve “psikotrop” madde olarak da bilinmektedir. WHO (World Health Organisation) “bitkisel kökenli veya sentetik olup, fiziksel veya ruhsal bağımlılığa yol açan ve tutku yaratan bütün maddeleri uyuşturucu madde sayar.”⁹⁵

WHO'ya göre madde bağımlılığı sekize ayrılmaktadır.

- ✓ Opyat Tipi Bağımlılık
- ✓ Alkol, Barbütürat, Benzodiazepin Tipi Bağımlılık
- ✓ Esrar Tipi Bağımlılık
- ✓ Kokain Tipi Bağımlılık
- ✓ Uyarıcı Tipi Bağımlılık
- ✓ Hallusinojen Tipi Bağımlılık
- ✓ Solunan Çözücü Tipi Bağımlılık

⁹⁴ Atalay Bahar, “Uyuşturucu Madde Kullanımının Nedenleri ve Bağımlılık Oluşum Sürecinde İletişimsel Yaklaşımların Rolü ve Önemi: Polis Kayıtları Üzerinden Olgusal Bir İnceleme”, *İstanbul University Journal of Communication Sciences*, 2018, s. 5-7

⁹⁵ <https://www.who.int/> (26,07, 2020)

✓ Tütün Tipi Bağımlılık.⁹⁶

Uyuşturucu maddeleri, dünya ticaretinde karlı bir ticaret olarak bilinmektedir. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime) tarafından yapılan 2017 raporuna göre, yıllık 600 milyar dolarlık bir rakama tetabuk eden ticaret hacminden bahsedilmektedir. Böylelikle, dünya ticaretinin %8'ini kendisine ihtisas etmektedir.⁹⁷

Afganistan ile Pakistan ülkeleri uyuşturucu açısından altın hilali olarak eserlerde geçmektedir. Son zamanlarda Afganistan dünyadaki haşhaş ve afyonunun üretiminde %90 oranında pay sahibi olmasıyla dünya birincisi durumuna gelmiştir.⁹⁸

Haşhaş ve afyon üretiminde dünya birincisi olan Afganistan'ın, uyuşturucuyu üretme tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Fakat 1979 yılında SSCB'nin Afganistan'ı işgali ülkeyi uyuşturucu cenneti haline getirmiştir. SSCB'ye karşı savaşan mücahitlerin gelir kaynağı haline gelen uyuşturucu giderek SSCB'nin Afganistan'ı terk etmesiyle beraber ülke uyuşturucu bataklığına dönmüştür.⁹⁹

İran ve Afganistan arasında ilk defa uyuşturucu madde kaçakçılığı 1979 İİD'den sonra başlamıştır. Zira bu tarihten itibaren iki ülke arasında serbest ve kontrolsüz bir ticari ilişkisi ilan edilmiş ve durumdan sınır bölgelerinde yaşamakta olan insanlar suiistimal ederek uyuşturucu kaçakçılığına başvurmuşlardır. İran devleti bu durumu kısa bir süre sonra teşhis ederek yasaklamış olsa da geride büyük oranda uyuşturucu tüketici bir İran bırakmıştı.¹⁰⁰ bugün İran'da 3 milyon küsur kişi uyuşturucu maddesini kullanmaktadır ve bu rakam gittikçe artmaktadır. İran'daki yıllık nüfus büyüme oranı %3 iken; uyuşturucu bağımlılığı %8 büyüme oranı göstermektedir.¹⁰¹

⁹⁶ <http://umudder.org/bagimlilik-yapan-maddeler/> (27,07,2020)

⁹⁷ Uyuşturucu maddenin dünya ticaretindeki hacmi, <https://parstoday.com/dari/radio/uncategorised-i59657> (05,08,2020)

⁹⁸ سيد هادی زركانی، مرتضی رضوی نژاد، "ژیوپولیتیک مواد مخدر و تاثیر ان بر امنیت مرزی و مناطق مرزی شرقی"، نشرات 9، ص.9 (Seyit Hadi Zerkani, Murtaza Rezevi Necat, "Uyuşturucu jeopolitiği ve Doğu Sınır bölgeleri üzerine Etkisi", Mehri Daniş Yayınevi, 2012, S.9)

⁹⁹ "افغانستان: کشت و قاچاق مواد مخدر" ("Afganistan: Uyuşturucu Yetiştirme ve Kaçakçılığı"), www.csrskabul.com (05,08,2020)

¹⁰⁰ اسفندیار بندریان، (İsfendiyar Benderiyan, "Afganistan'dan İran'a ilk uyuşturucu Kaçakçılığı") <https://civilica.com/> (09,08,2020)

¹⁰¹ رشد احتیاط از رشد جمعیت بیشتر است... <https://www.independentpersian.com/node/67871> (12,08,2020)

İran'ın karşı karşıya kaldığı bir diğer mağduriyeti ise Afganistan'dan Batiye uzanan uyuşturucu kaçakçılığının mesirinde yer almasıdır¹⁰². İran bu alanda mücadele etmek için şimdiye kadar büyük kayıplar vermiş/vermektedir.

Afganistan'da üretilen uyuşturucu maddelerin %80'inden fazlası dünyaya özellikle Batı Avrupa'ya ulaşmasında, en yakın ve en az riskli Balkan mesiri olarak bilinen yolun başta İran olmak üzere Türkiye'yi de kapsamaktadır. Hâlbuki kuzey mesir (Afganistan- Avrasya- Rusya ve Doğu Avrupa) ve güney mesir (Afganistan- Pakistan- İran- Suudi Arabistan ve Hindistan) olmak üzere iki mesir daha vardır ama son yıllarda Balkan mesiri çok kullanılan bir yol olarak bilinmektedir. Zira bu yolun diğer yollardan daha yakın olması İran'dan sonra Avrupa'ya ulaşılabilmesi için geçilecek tek yerin Türkiye olmasıdır. Diğer mesirlerde ise çok sayıda ülke geçilmek zorundadır. Bu mesirin bir diğer özelliği doğal yapısından kaynaklı sınırın oldukça geniş ve açık olmasıdır.¹⁰³

2.3. Afgan Göçmenlerinin Yarattığı Tehditler

İnsan faktörüne dayalı göç olgusunun, özellikle göç alan ülke üzerinde pek çok etki bıraktığı görülmektedir. Göçmenler devletin ulusal çıkarlarını; nüfus artışıyla toplumu iktisadi, siyasi, kültürel ve sosyal yönden doğrudan etkilemektedir.

Afganların İran'a yönelik göç hikâyesini anlamak için ilk önce göç tipolojisine değinmek gerekir. Sosyologlar göçü, nüfusun bir coğrafi bölgeden diğer bir coğrafi bölgeye hareketi olarak tanımlanmaktadır. Göç olgusu; yoksulluk, işsizlik, doğal afetler, savaş ve güvensizlik, standart eğitim, sağlık hizmetleri, uygun yaşam alanı gibi tesislerin eksikliğinden ve siyasi, sosyal ve kültürel özgürlüklerin kısıtlanmasından kaynaklı ortaya çıkmaktadır.

Göçün yarattığı sonuçlar ile ilgili bilim adamları farklı düşünmektedir. Bazıları göçün sadece bölgesel düzeyde değil, aynı zamanda küresel çapta da bir tehdit olarak

احمد بخشى، محمد على طالبى، " برسى علل وجود قاچاق سوخت و مواد مخدر در ايران و افغانستان و تاثير ان بر امنيت خراسان 533 احمد بخشى، محمد على طالبى، " نشرات ملی خراسان جنوبى، 2013، ص. 533 (Ahmet Bakhşi, Muhammet Ali Talibi, "İran ve Afganistan'daki Akaryakıt ve Uyuşturucu kaçakçılığının Nedenleri ve Güney Horasan Güvenliğine Etkilerini Araştırma)", *National Congress On South Khorasan*, 2013, s.533

¹⁰³ زرکانى (Zerkani, a.g.m., s 14-18)

görüldüğünü söylemektedirler. Ama kimileri ise bu fenomeni bir fırsat olarak algılamaktadır¹⁰⁴. Göç fırsat mı yaratır, zorluk mu yaratır sorusuna cevap verilecek olursa, konuyu göç alan veya ev sahipliği yapan ülkenin durumuna bağlamak gerekir. İngiltereli bilim adamı Edward Tylor, bu soruya şöyle açıklık getirmiştir: Gelişmekte olan ülkelere ancak eğitimsiz/düşük seviyede eğitimi olan, maharetsiz ve toplumun en kalitesiz insanları gelir. Bunlar bu ülkede aynı seviyede olan yerli insanlara muhik olurlar ve istihdamda sakatlık yaratırlar. Bu durum da devletin vatandaşlara sunduğu kamu hizmetlerin kalitesinin azalmasına yol açar ve sonuç olarak bu durum, ulusal birlik kaybı, casusluk, güvenlik karşıtı faaliyetler, insan kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı gibi her türlü gayrimeşru işlerin çoğalmasına sebep olur. Ama gelişmiş ülkeleri eğitilmiş, maharetli ve bilim insanları tercih eder. Ev sahipliği yapan ülke bu yeni ve taze beşerî kaynaklardan maksimum bir seviyede istifade eder. Dolayısıyla bu ülkeler için göç tehditten ziyade önemli bir fırsattır¹⁰⁵.

Afganistan, jeopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı sürekli iç savaşa, siyasi gelişmelere ve güvensizliklere maruz bırakılmıştır. Bu mağduriyetin sonuçlarından biri de milyonlarca Afgan halkının vatanından edilmesi ve bigâne mülklere avare olmasıdır. 1990’larda SSCB ve batı koalisyonun güç deneme arenası olan Afganistan, günümüzde ise bütün küresel ve bölgesel güçlerin istihbarat hesaplaşma arenası konumuna getirilmiştir. Dolayısıyla bütün havadislerden mütevellit bugün neredeyse üç milyon Afgan hayatını, İran, Türkiye ve Pakistan başta olmak üzere Avrupa ülkelerinde ve ABD’de mülteci olarak sürdürmektedir.

Afganistan’dan, İran’a ilk göç hikâyesi I. Dünya Savaşı’nın sonralarına kadar uzanmaktadır. Türk soyundan olan İl Timor ailesi 1920’lerde İran’a göç eden ilk Afganistanlı olarak bilinmektedir. Ardından, Şia mezhebine mensup Hazaralar, sonra Heratlılar ve Kandaharlılar da nakli mekân etmişlerdir. Lakin 1973 yılına kadar bütün bu mekân değişikliği zorlamayla ve cebirle değil özgürce gerçekleşmiştir. Fakat 1973

¹⁰⁴ *International Conference On Research In Science And Technology*, 3. ص. 2015 (Behruz Sbuhi Lekey, “Uluslararası Göçün Yönetilmesi ve Göç olgusunun yaratan Fırsat ve Tehditlerinin İncelenmesi”, *International Conference On Research In Science And Technology*, 2015, s. 3)

¹⁰⁵ سید هادی زرگانی، سید زهرا موسوی، "مهاجرت های بین المللی امنیت ملی"، فصلنامه مطالعات رهبری، شماره 59، 2013، ص. 15 (Seyit Hadi Zeqani, Seyit Zahra Musevi, “Uluslararası Göç ve Uluslararası Güvenlik”, *Fasıl Name-i Mütalaati Rahburdi*, sayı:59, 2013, s.15)

yılında cumhuriyet sistemini kuran Serdar Muhammet Davut Han'a karşı yapılan kanlı darbeye ülkede iç düzen yerle yeksan edilmiş ve SSCB'nin müdahalesine zemin hazırlanmıştır. Dolayısıyla bu tarihten itibaren günümüze kadar gerçekleşen bütün göç hareketinin sebepleri; savaş, kıtlık, dış güçlerin tecavüzü gibi zora dayanan faktörlerden ibarettir¹⁰⁶.

Afganistan'dan İran'a yönelik göç hareketini beraberinde getirdiği fırsatlar ve tehditlere istinaden iki farklı zaman diliminde ele almak gerekir. 1979 İİD'den 11 Eylül 2001 tarihine kadar göç nispeten bir fırsat olarak görülmüştür. 2001'den günümüze kadar ise göç İran için fiziklen bir tehdit olarak algılanmaktadır.

1973 yılında petrol şokuyla İran devleti, ülkenin farklı yerlerinde ilk büyük projeleri başlatmış ve altyapı projeleri başta olmak üzere yeraltı boruları, yapı projeleri ve özel sektörlerde dahi farklı projeler başlatmıştır. Dolayısıyla bu durum, gayri mahir işçiye fazlasıyla talep gerektiriyordu. Ucuza işçi istihdam etmek için devlet de yabancı işçilerin (Afgan göçmenleri) ülkeye gelmelerini teşvik etmiştir. Üstelik 1979 yılında devrimcilerin muvaffak olmasıyla İran'ın sınırları bütün Afganlara açılmış oldu. Aynı yılda (1979) Afganistan'ın SSCB tarafından işgal edilmesiyle beraber Afgan halkının bu işgale karşı ayaklanmasıyla ülkede nizam yerle yaksan edilmişti. Dolayısıyla devrimin baş lideri olan İmam Humeyni'nin "İslam'da sınır yoktur" görüşü, savaştan kaçan neredeyse 3 milyon Afganistan vatandaşına özellikle de Şia mezhebinden olan Hazara göçmenlerine sınırı açmıştı. Devrimciler, Afgan göçmenlerini bir İranlı gibi görerek bütün kamu hizmetlerini onlara sunmuştu. Bütün bu iyimser bakışların sebebi ise İran hükümetinin, Afgan göçmenleriyle özellikle de Şii'ler aracılığıyla Afganistan'a nüfuz etmek istemesidir.¹⁰⁷

İran 2000'lerden itibaren Afgan göçmenlerini siyasi ve iktisadi, bir tehdit olarak algılamaya başlamıştır. İki ülke arasındaki göç olgusunun yarattığı zorlukları,

¹⁰⁶ Hama Sadet men, <https://shahraranews.ir/0006Qa> (22,08,2020)

¹⁰⁷ یادلله محمدی، حسن خدایبردی، "علل و ویژه گی مهاجرت اتباع افغانستان و تاثیر ان بر امنیت ایران بعد از انقلاب اسلامی" نشرات راهیافت، شماره 49، 2019، ص. 71-78 (Yadallah Muhammed'i, Hasan Khudaverdi, "İran İslami Devrim sonrası Afgan uyruklu göçmenlerin İran'ın kamu güvenliğine olan etkisi", *Rahyapt Yayınevi*, sayı 49, 2019, s. 71-78)

2001'den günümüze kadar süren zaman diliminde ana başlıklarla anlatmakta fayda vardır.

2.3.1. Afgan Göçmenlerinin Siyasi ve Güvenlik Üzerine Yarattığı Tehditler

İran, farklı zaman birimlerinde Afganistan'daki iç bunalıma rağmen; Afgan göçmenlerine kucak açmıştır. İç buhran sebebiyle göç eden göçmenler kendileriyle beraber ev sahipliği yapan İran'a da buhranın eserlerini taşımaktadırlar.

Afganistan'ın buhranı ile İran'a yönelik göç hareketinin arasında doğrudan bir irtibat olduğu görülmektedir. 1979'da SSCB'nin Afganistan işgaliyle ilk buhran başlamış ve işgal beraberinde kaçınılmaz iç savaşa (1959-1989) ve 1996'da da Taliban'ın iktidara gelmesine sebep olmuştur.¹⁰⁸ Dolayısıyla bu göçmenlerin, farklı dönemlerde Afganistan'dan İran'a siyasi buhranı taşımakta oldukça aktif bir rol oynadığı/oynamakta olduğu görülmektedir.

Göçmenlerin yarattığı zorluklar, ev sahipliği yapan Tahran'ın göçmenlere karşı sık uygulama izlemeye neden olmuştur. Bu durum beraberinde hep Afganistan ve İran arasındaki ilişkilerde siyasi tartışmalara neden olmuştur.

2000'den itibaren İran'ın Afgan göçmenlerine karşı sınırları sıkı kontrol altına alması ve göçmen kabul etme konusunda hassasiyet göstermesi göç hareketinin daha da hızlanmasına, insan ve uyuşturucu kaçakçılığı yapan şebekelerin çoğalmasına ve sınır bölgelerin daha da güvensiz hala gelmesine neden olduğu görülmektedir.¹⁰⁹

Göç hareketinin getirdiği bir diğer tehdit ise göçmenler ile ev sahipliği yapan ülkenin taşımakta olduğu ideolojik farklılıklardan kaynaklanmaktadır. 1996 yılında ortaya çıkan ve Sünni mezhebine ait radikalist ve köktencilik ideolojisine dayalı Taliban örgütü, ideolojik olarak Şii mezhebi ideolojisini taşıyan İran için oldukça potansiyel bir tehdittir. İran'ın güney bölgesinde özellikle Sistan ve Baluçistan illerinde ikamet etmekte olan Ehli Sünnet inancına dayalı İranlılar ile Afgan

حسن عزیزى، "بیرسی تاثیرات حضور بیگنه در امنیت کشور با تاکید بر اتباع افغانی"، نشرات جغرافیایی/انسانی، شماره 3، 179 ص. 2018 (Hasan Azizi, "Yabancı uyrukluların Ülke Güvenliğine etkisi: Afgan göçmenleri", *coğrafi ve İnsani Yayın Evi*, sayı 3, 2018, s. 179)

¹⁰⁹ محمدی (Muhammed'i a.g.m., s.70-75)

göçmenleri temas kurması İran için potansiyel bir tehdit olarak görülmektedir.¹¹⁰ Nitekim çok yakın geçmişimizde 1 Ağustos 2020 tarihinde, Tahran'ın Millet Parkı'nda onlarca Afgan göçmenin Taliban bayrağını asması İran için oldukça büyük bir tehdittir.¹¹¹

Bir diğer husus ise Afgan göçmenlerinin yaratabileceği askeri tehdittir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, ideolojik farklılık rejime karşı olan yerlilere fırsat sağlayabilir.¹¹² Öte yandan bütün Afgan göçmenleri sadece iş için veya savaştan kaçmak için değil, neredeyse göçmenlerin birçoğu ülkesinde işlediği suçun cezasından kaçmak için gelmiştir. Geçmiş suç ile süslenen kimi göçmenler, yerli fırsatçıların hedefine ulaşmasında iyi bir araç olabilir. Bilindiği üzere, Afgan göçmenleri genelde okuryazar olmayan ve gayri mahirlerdir. Bundan dolayı Afgan göçmenlerinin genellikle gerek devlet adamları gerek siviller tarafından ihanete uğraması ve aşağılanması, geçmiş suçla dolu olan kimi göçmenleri daha da gerginleştirmektedir. Dolayısıyla bu göçmenler sonunu düşünmeksizin her türlü gayri meşru işlere teşebbüs edebilir.¹¹³

2.3.2. Afgan Göçmenlerinin Yarattığı İktisadi Tehditler

Güvenlik çalışmaları kapsamında, askeri güvenlik teorisinin gerilemesiyle birlikte ekonomi daha yaygın hale gelmiştir. Ekonomik güvence sadece tanrının verdiği kaynakları ve serveti değil; aynı anda bu kaynakların toplum arasında adil bir şekilde dağıtılması ve daha önemlisi istihdamın sağlanmasını da içerir. Böylelikle, camiada ekonomiye yönelik olan memnuniyetsizlik güvenlik ve istikrarı da ortadan kaldırır.¹¹⁴

Gelişmiş ülkelerde göç ekonomiyi pozitif etkilerken İran gibi yıllardır ekonomik yaptırımlarla karşı karşıya kalmış bir ülkeyi oldukça negatif yönde etkilemektedir. Ev sahipliği yapan ülke göçmenlerin eğitimi, sağlık, ulaşım, iletişim ve mesken gibi doğal

¹¹⁰ حسین کشاورز، ببرک نادرپور، "تبیین پیامد اتباع کشور افغانستان بر جامعه ایران"، فصلنامه علمی-پژوهشی جغرافیای، 297-294، ص. 3، 2018، شماره 3، (Hüseyin Kişaverz Kasimi, Babek Nadir Pur, "Afgan Vatandaşların İran Toplumu üzerindeki getirilerinin analizi", *Fasıl Name İlmi-Pejohişi Coğrafiye*, sayı 3, 2018, s. 294-297)

¹¹¹ <https://www.bbc.com/persian/iran-53650546> (28,08,2020)

¹¹² زرکائی (Zerkani, a.g.m., s. 17)

¹¹³ عزیزی (Azizi, a.g.m., s.182-184)

¹¹⁴ محمدی (Muhammed'i, a.g.m., s.77)

ihtiyaçlarını da karşılamak zorundadır. Dolayısıyla, devlet bu ihtiyaçların bir kısmını yerlilere vergide artış yaparak sağlamak zorundadır. Bu durum özellikle İran gibi ekonomisi zor durumda olan bir ülke için iç ayaklanmaya sebebiyet verebilir. Nitekim son zamanlarda İran milletinin devletine karşı onlarca ekonomik protestolarda bulunduğu herkesin malumudur.¹¹⁵

İktisadi teorilere göre, iş dünyasında işçiler ile işçilerin ücreti arasında ters bir ilişki olduğu söylenmektedir. İşçinin sayısı ne kadar artarsa istihdam fırsatı ve işçilerin ücreti o kadar azalır. Gayri mahir ve okuma yazma bilmeyen yasadışı Afgan göçmenlerin, İran'ın farklı bölgelerine yerleşerek; yerli gayri mahir ve düşük beceri düzeydeki işçiler ile rekabete girmelerinin sonucu, ev sahibi ülkedeki işçilerin işinden edilmesine sebep olmuştur. Zira bu göçmenler, yerli işçilere göre daha ucuza çalışırlar ve hatta yerli işçilerin çalışmaya meyilli olmadığı işleri de çekinmeden yaparlar. Bundan dolayı iş sahipleri hep onları istihdam etmeye meyillidirler. Böylelikle çalışıp geçinenlerin iş fırsatlarını ellerinden almış olurlar.¹¹⁶ Sonuçta yerlilerin üzerindeki verginin, işsizliğin, ev kiralalarının artmasıyla beraber onlara yönelik iş fırsatlarının da azalması İran'ın ekonomik gücünü sarsmıştır.

Afgan göçmenlerinin yarattığı bir diğer tehdit ise kazandığı paranın kaçak şekilde (kaçak dövizciler) devlete maliyet verilmeden dışarıya aktarılmasıdır. Bu dövizciler döviz bir miktar komisyon karşılığında İran'da ticaret yapmakta olan Afgan tacirlerine ve iş adamlarına nakit şekilde vererek Afgan göçmenlerinin ailelerine aktarmaktadırlar. Böylelikle çok büyük miktarda para maliyet alınmaksızın ülkeden dışarıya transfer edilmektedir.¹¹⁷

¹¹⁵ زرکانی (Zerkanis, a.g.m., s.21)

¹¹⁶ سید عیسی زاده, جهانبخش مهران پر, "تأثیر اقتصادی مهاجرین افغان بر سطح اشتغال و دستمزد در بخش ساختمان", نشرات 105 سیاست های اقتصادی, شماره 2, 2013, ص. 105 (Seyit İsa Zade, Cihan Bahış Mihran Fer, "Afgan Göçmenlerin İran'ın İnşaat Sektöründe İstihdam ve Ücretler üzerindeki Ekonomik Etkisi", *siyaset Hayı İktisadi yayınları*, sayı 2, 2013, s. 105)

¹¹⁷ محمد یزدان پناه, "بررسی چالش ها و فرصت های اتباع افغانی در صنعت ساختمانی ایران", نشرات مرکز بین الملل صدا و 6. ص. 6 (Mahmut Yezdan Penah, "Afgan Vatandaşların, İran'ın İnşaat Sektöründeki Fırsatları ve Zorlukları", *Merkezi Hamayışı Beynelmileli Seda ve Sima yayınevi*, 2015, s. 6)

2.3.3. Afgan Göçmenlerinin Yarattığı İctimai ve Kültürel Tehditler

Kültür de birçok diğer değişkenler gibi göç hareketinden etkilenen değişkenlerden biridir. Nitekim göçmenlerin, yerlilerin kültürlerinden etkilendiği gibi yerlilerde göçmenlerin örf ve adetlerinden etkilenmektedir. Kültürlerin tekabül etme sonucunda, galip kültür mağlup olan kültürü kendi içinde eritip yok etmektedir. Dolayısıyla yasadışı göçmenlerin kültürleri ile yerlilerin kültürlerinin çatışması neticesinde kültürel çatışma, kimlik bunalımı, ırkçılık ve dilsel ikilem gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Dil, mezhep, örf ve âdetler devletlerin yönetim mekanizmasında en etkili unsurdur. Bu değerler, bazen farklı sebeplerden kaynaklı tehdit aracına dönmektedir. Bu tehditlerden biri de yasadışı gelen göçmenlerin taşıdığı değerlerin yerlilerin taşıdığı değerler ile çatışması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Şayet ev sahipliği yapan ülke bu tehdide karşı tedbirli olmazsa, uzun zaman sonra yerlilerin ülkede azınlıklarla karşı karşıya kalabileceği ön görülmektedir. Dolayısıyla farklı kültürlerle sahip göçmenlerin gelmesi, tek ve mütecanis camiayı kaç kavim ve kaç kültürlü bir topluma dönüştürür. Bunun yanında göçmenler; kültürel, dilsel ve mezhepsel değerler kapsamında azınlık grubunu teşkil ederek ev sahipliği yapan toplumun özelliklerini değiştirmeye teşebbüs edebilirler.¹¹⁸

Afgan göçmenlerin bir kısmı psikolojik açıdan ruhsal sıkıntılarla mücadele etmektedirler. Dolayısıyla, psikolojik sorunu olan insanlar her türlü gayrimeşru işlere teşebbüs ederek toplumun huzurunu bozacağından İran hükümetini endişelendirmektedir. Söylenmesi gereken bir diğer husus ise Afgan göçmenlerin İran'da marjinalleşmeyi yaygınlaştırmasıdır. Zira göçmenlerin, düşük gelir sebebinden dolayı şehir merkezinde yaşama imkânları olmadığı için bunlar şehir yakınında olan bölgelere yerleşmektedir. Dolayısıyla, bu bölgelerde nüfus birikimi fazlasıyla artarak toplumun sağlık durumunu son derece kötüleştirmekle beraber içtimada da her türlü dengesizliği artırmaktadır.¹¹⁹

¹¹⁸ زرکائی (Zerkani, *a.g.m.*, s.18-20)

¹¹⁹ محمدی (Muhammed'i, *a.g.m.*, s. 85)

Bugün İran, Afgan göçmenlerine en çok ev sahipliği yapan ülkeler arasında birinci sırada olsa bile; Afganların nezdinde iyi bir prestije sahip değildir. Bu durum gerek İran devleti gerekse İranlı sivil vatandaşların göçmenlere hor gözle bakması, eziyet etmesi ve azarlamasından kaynaklanmaktadır. Göçmenlerin eğitime ulaşmasının engellenmesi, göçmenlere sağlık hizmetlerinin yerlilere nispeten katbekat pahalıya sunulması, Afganlıların İran kızlarıyla evliliklerinin devlet tarafından tanınmamasıyla birlikte çocuklarına kimlik verilmemesi ve asla mülkiyet sahibi olamaması gerek Afganların gerek uluslararası insan hakları kurumunun nezdinde negatif bir tasvire neden olmuştur.¹²⁰ Dolayısıyla, bu tutum iki ülke arasında zaman zaman siyasi gerginliklere yol açabilmektedir.

2.4. İki Düşman (İran ve Taliban) Büyük Düşman (ABD) Karşısında İttifak İçerisinde

19. asrın ilk yarısına doğru Amerikan kiliseleri, dini misyonerlerini bütün dünyaya özellikle de İran'a göndermeye karar vermiştir. 1832 yılında, ilk ABD vatandaşı "Marick" adlı keşiş İran'ın İsfahan ve Şiraz şehrine seyahat etmiştir. Aynı yılda iki rahip daha, İran'ın kuzey batısında yer alan Urmiye şehrine gelmiş ve orada yaşamakta olan "Asori" Hristiyanlarına kilise ve dini okullar açmıştır. İngiliz keşişleriyle anlaşmazlıklar ortaya çıkınca, Melik Kasım Mirza, İran padişahının yanına gitmesi, ilk defa İran ve ABD siyasi ilişkilerinin zeminini hazırlamıştır.

19. asrın son çeyreğinde İran, İngiltere ve Rusya'nın güç deneme meydanına dönmüştü. İran bu durumdan kurtulmak için, üçüncü bir güç arayışındaydı. Bu amaçla, ABD keşişlerini kabul etmesi bir tesadüf değildi. 9 Eylül 1851 yılında İstanbul'da İran elçisi Mirza Mehmet Han ve ABD vezir muhtarı Cerch Marsh ile "Ahd Name Dosti ve Kişitirani" adında ilk antlaşma imzalanmıştır. İran bu antlaşma sayesinde, Amerikanları Basra Körfezi'ne çekerek İngiltere ve Ruslara karşı bir ittifak kurmayı amaçlamıştı. Bir taraftan İngiltere'nin baskısı diğer taraftan ise İngiltere'den yana yeni bir başbakan atanmasından dolayı, bu antlaşma İran tarafından onaylanmadı.

¹²⁰ عزیزى (Azizi, a.g.m., s. 180-184)

1857 yılında İstanbul ev sahipliğinde İran ve ABD arasında ikinci kez ticari ve kardeşlik antlaşması imzalanmıştır. Böylelikle ilk ABD büyükelçiliği Tahran'da 1883 yılında açılmış oldu. Başlangıçta ilişkiler çok sınırlı olmasına rağmen oldukça samimiydi. İran Devleti, önemli görevlerde Amerikalı mali uzmanları istihdam etmeye başlamıştı. 1911 yılında Amerikalı mali Uzman Villiam Shuster İran'da hazine genel bakanı olarak atanmıştır. Shuster'in istihdamını ne Ruslar ne de İngilizler hoş karşılamışlardı. 1 Ocak 1912 yılında Rusların tehdidiyle Shuster işinden azledildi. Shuster'in azlinden itibaren 1. Dünya Savaşına kadar İran ve ABD ilişkilerinde soğukluk olmuş ve ABD İran'da tarafsız bir politika ele almıştır.

9 Nisan 1917 yılında, ABD'nin 1. Dünya Savaşına katılması başta Osmanlı toprakları olmak üzere, İran ve Azerbaycan'da Hristiyanlığı yaygınlaştırmakla görevli olan Amerikalı rahiplerin canlarını tehdit etmiştir. 1918'de ABD, İran'da dini görev yapmakta olan Hristiyanlara destek vermek amacıyla bir insani yardım derneği kurmuştur. Bu derneğin insanlık adına savaştan hasar alan bazı İranlılara da destek vermesi, Shuster'in İran'dan yurt dışı edilmesiyle bozulan ilişkilerin iyileşmeye başlamasını sağlamıştır.¹²¹

21 Kasım 1921 yılında İran kuzey bölgesindeki bütün petrol kaynaklarını zenginleştirme ve ihraç etme tavizini ABD şirketlerine vermiştir. Böylelikle, iki devlet arasında 1935 yılına kadar ilişkiler oldukça pozitif yönde ilerlediği görülmektedir. 1935 yılında Maryland adlı ABD'nin bir eyaletinde İran elçisinin trafik suçundan gözaltına alınarak karakola götürülmesi, İran'ın diplomatik misyonlarını Washington'da, New York'ta ve Chicago'da kapatmasına neden oldu. 1940 yılına kadar İran'ın büyükelçiliği kapalıydı. 1943 yılında üçüncü ticari bir antlaşma gerçekleşti.¹²²

1951 yılında İran parlamentosunun, kuzey bölgedeki İran-İngiliz petrol şirketinin devlete devredilmesine dair oy vermesi İngilizlerin huzurunu bozmuştur. ABD bu

¹²¹ 46. Emir Akberi (Emir Akberi "İran-ABD İlişkilerinin Tarihçesi", *Tahran Tarih Araştırma Merkezi*, sayı 31, 2013, s. 46)

¹²² 5. "روابط ایران و آمریکا 1320-1324 بر پایه اسناد", *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*, شماره 63, 2015, ص. 5. (Mercan Burhanı, "İran-ABD İlişkileri (1324-1320 hq Argümanlara İstinaden", *Fasıl nameyi Tarihi Revabiti Harici*, sayı 63, 2015, s. 5-8)

hususla tarafsız davranmış fakat İran'ın komünizmin eteğine düşmesinden korkarak İngiltere ile birlikte mevcut bürokraside değişiklikler getirmeyi iktifa etmiştir. Böylelikle, sürgünde olan eski şahın iktidara gelmesini sağlayarak batıya bağlı bir rejimi arzulamıştı.¹²³

ABD'nin ekonomi, askeri ve siyasi yardımları İran'ın gelişmesini sağladı; ancak iç memnuniyetsizliği de beraberinde getirmiştir. Milliyetçiler (nasyonalizm) başta olmak üzere orta ve düşük seviyede yaşayan (Marksist) vatandaşlar ve İslamcılar, ABD'nin yardımlarının yolsuzluğa ve rüşvete yol açtığını ve İran'ın egemenliğini zedelemekte olduğunu iddia etmekteydiler. Böylelikle, her geçen gün rejime ve ABD'ye karşı ayaklanmalar artmaktaydı. Diğer taraftansa ABD, artık İran'ın batının kurduğu savunma siperlerini muhafaza edebileceğine dair şüphe duyuyordu. Dolayısıyla, bu ülkelerin ilişkilerini bozacak ufak bir faktör yeterliydi.¹²⁴

1970'lerde İran'da mevcut rejime karşı özellikle üç grup; İslamcılar, Milliyetçiler (nasyonalist) ve orta ve düşük seviyede olan Marksistler ayaklanmaktaydı. 18 Şubat 1978 yılında, devrimcilerin ilk hamlesi olarak bilinen hamle ABD'nin Tebriz'deki konsoloslukuna yaptığı hamledir. Washington bu hamleden itibaren, Tebriz başta olmak üzere İsfahan ve Şiraz'daki konsoloslarını kapatmıştır.¹²⁵

Devrimciler bütün protestolarında, mevcut rejimin ABD'nin alıkoyduğu bir rejim olarak İran'ı tamamen ABD'ye bağlı ve Ortadoğu'da onun bütün politikalarını icra eden bir devlet haline getirdiğini iddia ederek "ABD'ye ölüm, Şaha ölüm" sloganları atmaktaydılar. Aralık 1978 yılında Rıza Şah, devrimcilere karşı dayanamayıp ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. ABD'nin, sürgüne maruz kalan şaha kucak açması devrimcilerin ateşini daha da arttırmış oldu. Dolayısıyla, Şah'ın ABD'de saklanması iki hafta sonra 4 Kasım 1979'de yaklaşık 400 öğrenci Tahran'da ABD büyükelçiliğine hücum ederek 72 ABD diplomatını şahın İran'a iade

¹²³ مجید رسولی، "بررسی روابط خارجی ایران با امریکا در دوره نخست وزیری علی امینی"، نشرات دانشگاه امام صادق، ص. 43 (Mecit Resuli, "Veziri Ali Eminin başbakanlık Döneminde İran-ABD ilişkilerinin Analizi", İmam Sadık Üniversitesi Yayın evi, 2009, s. 43)

¹²⁴ A.g.m., s. 57

¹²⁵ حسین جعفری، "روابط ایران با امریکا: امکان یا امتناع"، فصلنامه سیاست خارجی، شماره 3، 2015، ص. 108 (Hüseyin Caferi, "İran-ABD ilişkileri: olasılık ya da İmtina", Fasıl Name-i Siyaseti Harici, sayı 3, 2015, s. 108)

edilmesi şartıyla rehin almışlardır. Bu olay ABD ve İran arasında dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir. İki ülke arasında ilişkiler kesilmiş ve İran'a karşı iktisadi, siyasi ve askeri yaptırımlar başlamıştır. ABD Başkanı Kissinger, rejimin yıkılamamasını ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en büyük yenilgisi olarak izah etmiştir. Bu olaydan sonra, ABD ve İran arasındaki bütün antlaşmalar iptal edilmiş ve hiçbir ABD vatandaşının İran'da ikamet edemeyeceği ilan edilmiştir.¹²⁶

Devrimcilerin iktidara gelmesi ilk başta Şah rejiminin sona ermesine ve bölgesel ve küresel düzeyde bütün siyasi dengelerin alt üst edilmesine sebep olmuştur. Küresel manada ABD, SSCB'yi yenerek tek kutuplu bir sistemi kurarken, Soğuk Savaş döneminde komünizmle savaştığı gibi devrimden sonra İran'da tezahür eden yeni rejimle ve dünyanın diğer bölgelerinde paslanmaya başlayan İslamcılarla savaşmak zorunda kalmıştır.

Devrimin bir diğer etkisi ise başta ABD'yi batı-doğu Asya güvenlik politikasını İslamcı ayaklanmaları yok etme doğrultusunda değiştirmeye zorunlu kılmış ve Pars körfez politikasında ise dolaylı müdahaleden doğrudan müdahaleye geçmek zorunda bırakmıştır. Bariz örneği de İran-Irak savaşında ABD'nin Irak'tan yana olması ve ABD'nin 11 Eylül 2001 olayını bahane ederek İran'ın doğu komşusu olan Afganistan'ı işgal etmesidir. ABD küresel çapta "birisini diğerinin karşısında donatmak".¹²⁷ politikası yerine "çifte çevreleme" politikasını öne almış ve yeni muhafazakârların iktidara gelmesiyle Orta Doğu'da İsrail'in güvenliğini tazmin etmek, bölgede kendi küresel gücünü tespit ederek enerji kaynaklarına musallat olmak ve İslami rejimden yana olan devletleri yok ederek yerine batılı demokrasi rejimini getirmeyi hedef bilen "Büyük Orta Doğu Projesi'ni" öne almıştır.¹²⁸

¹²⁶ Emir Akberi, رضا جلالی, "تاریخچه روابط ایران با آمریکا", پژوهشنامه تاریخی تهران, شماره 31, 2013, ص. 63-57 (Emir Akberi, Riza Celali, "İran-ABD İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış", *Pejohiş Name-i Tarih Tahrân*, sayı 31, 2013, s.57-63)

¹²⁷ غلام رضا سروری, "بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر آمریکا", فصلنامه پژوهش های روابط بین الملل, شماره 6, 2012, ص. 45-50 (Ghulam Rıza Serveri, "İran İslam Devriminin Amerika Birleşik Devletleri'ne yansması", *Fasıl Name-i Pejohiş hayı Revabiti Beynelmilel*, sayı 6, Vol 1, 2012, s.45-50)

¹²⁸ محسن اسلامی و فرزانه نقدی, "ابزار تحریم و سیاست خارجی آمریکا در قبال ایران" فصلنامه روابط خارجی, شماره 4, 2016, ص 34-45 (Mohsin İslami, Ferzane Naqti, "Yaptırım aracı ve ABD'nin İran'a yönelik dış politikası", *Fasılname Revabiti Harici*, sayı 4, 2016, s 34-45)

2.4.1 ABD Ekseninde İran-Taliban İlişkileri

1990’larda SSCB ve ABD gibi iki süper gücün bölgeden çekilmesinin oluşturduğu güç boşluğu Afganistan’da İran başta olmak üzere Pakistan ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçlerin arasında şiddetli vekalet savaşına zemin hazırlamıştır.

Cihatçı liderlerin kapsayıcı bir hükümet kuramaması ve bu gruplar arasındaki bölünmelerin yaygınlaşması, Taliban’ın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Eylül 1994’te Molla Muhammed Ömer Mücahit liderliğindeki Pakistan’ın dini okullarındaki “İslami Tehreek-e-Taliban” adlı bir grup öğrenci “kötülükler ve yolsuzlukla” mücadele sloganı atarak Hanefi içtihadına dayalı İslami bir sistemi kurmak amacıyla, Afganistan’ın güneyinde yer alan Kandahar vilayetindeki Spin Boldak sınırından yola çıkmıştır.¹²⁹

Kandahar ilinin Khakriz kentine bağlı Şah Himmet Köyünde 1960 yılında doğan, Mevlevi Ghulam Nabi’nin oğlu Molla Muhammed Ömer Mücahit sekiz yaşında Uruzgan eyaletinde bir din okuluna başlamıştır ve Mevlevi Muhammed Nabi Muhammedî liderliğindeki İslam Devrimi’nde, Uruzgan ve Kandahar eyaletlerinde SSCB’ye karşı silahlı cihada katılmış ve savaş esnasında yaralanarak sağ gözünü kaybetmiştir.

Ekonomik kriz, istikrarsızlığın ve güvensizliğin yaygınlaşması, ülkenin farklı yerlerindeki silahlı grupların keyfi eylemleri; iç savaş sırasında yorgunluğa, hüsrana uğramış, yerinden edilmiş ve aile üyelerinin birçoğunu savaş sırasında kaybetmiş bir öğrenci gurubunun Molla Ömer’e katılmasının yolunu açmıştır.¹³⁰

Kimi kaynaklarda, Taliban’ın ortaya çıkmasının arkasında yatan bir ana sebep de silahsızlandırma politikası olduğu söylenmektedir. ABD, Pakistan aracılığıyla Soğuk Savaş Dönemi’nde SSCB’ye karşı Afgan mücahitlerini gelişmiş silahlarla donatmıştı. ABD’nin amacı, SSCB’nin yıkılmasıyla gerçekleşmişti fakat ABD Afganistan’da gelişmiş silahlarla mücehhez edilmiş köktenci ve radikal partileri

¹²⁹ <https://www.aa.com.tr/fa> (13,12,2020)

¹³⁰ Frank Shanty, *International Terrorism and Drug Trafficking from Afghanistan*, California: 2016, s. 13

gelecekte kendisine muhtemel bir tehdit olarak algılamaktaydı. Kaynaklarda, Taliban'ın "güvenlik için silahsızlandırma" sloganı da bu iddianın doğruluğunu ispatlamaktadır. Pakistan'ın bu hususta Taliban'ı aşırı derecede tembihlediği söylenmektedir. Taliban'ın işgal ettiği her mıntıkada ilk eylemi mücahit guruplarını silahsızlandırmaktı. Halkın aynı zamanda, memlekette savaş, katliam, cinayet, yağmacılık, mezhepçilik ve güvensizliğin varlığının mücahitlerin elindeki silahların varlığıyla doğrudan ilişkili olduğunu düşünmesi ve bu düşünceye kapılması bu örgütün büyümesindeki en büyük katkıyı sağlamıştır.

Pakistan başta olmak üzere Suudi Arabistan ve Arap Birliği'nin İran'la olan mezhepsel, siyasal ve iktisadi rekabeti de Taliban'ın ortaya çıkmasında oldukça önemli rol aldığı söylenmektedir. Pakistan, Soğuk Savaş Dönemi'nde SSCB'ye karşı Afgan mücahitlerine ABD'nin bütün mali ve askeri desteğini ileterek Afganistan'da kendi nüfuzunu artırma düşüncesindeydi. Pakistan'ın bu eylemi, SSCB'ye karşı mücadele eden partilerden bir olan Hizbi İslami Partisi'nin lideri Gülbettin Hikmetyar aracılığıyla yapmış olduğu söylenmektedir. Fakat 1993-94'lerde Hikmetyar'ın ABD'ye karşı bazı tavırları, Pakistan'ın Hikmetyar'a olan itimadını sarsmış ve bu durum Pakistan'nın medreselerinde bulunan savaş ve işsizlikten kaçan binlerce talebe üzerinde plan yapmasına neden olmuştur. Böylelikle İSİ (Pakistan'ın Ana İstihbarat Teşkilatı), Pakistan'ın farklı şehirlerinde yer alan Ehli Sünnet tarikatına bağlı Diobendi medreseleriyle bağ kurarak, onlara Afganistan'da (cihat yeni başladı) tahrik edici kelimeler kullanmıştır.¹³¹

Kimi kaynaklarda Pakistan'ın, Soğuk Savaş döneminde Afgan mücahitlerle, günümüzde ise Taliban aracılığıyla Afganistan'a hep iç müdahalede bulunduğu söylenmektedir. Bu gayri meşru müdahalesinin ekonomi ve siyasi olmak üzere iki ana faktörden kaynaklanmakta olduğu söylenmektedir. SSCB'nin dağılmasıyla beraber Orta Asya'da yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması, bölgede herkesten önce Pakistan'ı ümitlendirmiştir. 1990'ların başlarında Pakistan, ekonomik krizle mücadele ederken, Orta Asya'daki gelişmeleri bu bataklıktan kurtulma yolu olarak görmüştür.

¹³¹ Hamit Ahmedî, "طالبان: ریشه ها، علل ظهور و عوامل رشد" نشرات پرتال جامع، 2998، شماره 132، ص. 30-33. (Hamit Ahmedi, "Taliban: Kökeni, Ortaya çıkışı ve Büyüme Sebebi" Portal Cami yayınevi, 1998, sayı 132, s. 30-33)

Orta Asya’da ucuz gaz, petrol, pamuk ve deri gibi ham maddeleri tekelleştirmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla bu hedefe ulaşmanın Afganistan üzerinden mümkün olduğunu bilmektedir.¹³²

Taliba’nın ortaya çıkmasında iç ve bölgesel faktörler gibi bazı küresel faktörlerin de etkisi olduğu görülmektedir. ABD, Soğuk Savaş döneminde SSCB’ye karşı Afgan mücahitlerini direkt ya da dolaylı olarak desteklemiştir. 1995-96’lı yıllarda da bölgede iki ana sebepten Taliban’ın ortaya çıkmasında etkisi olduğu söylenmektedir. Birincisi, Orta Asya petrol ve doğalgaz boru hattının Afganistan ve Pakistan üzerinden açık sulara çekilmesinin arkasındaki ekonomik sebeptir. İkincisi ise İran’ın Afganistan’daki muhtemel nüfuzunu engellemektir. ABD, 1996 yılında “UNOCAL” (Union Oil Company of California) adlı petrol ve doğalgaz firmasına bu projeye 8 milyar dolar değerinde bir fiyatla katılmasını önermiştir. UNOCAL bu projeyi tatbikata geçirmek için Taliban’a mali destek vermiştir. Zira bu projeyi İran da kendi topraklarında faaliyete geçirmeyi hedeflemekteydi. Ama 1997-98’lerde Taliban örgütünün Şii’lere mezhepsel nedenlerle yüklenmesinden, kadınların özgürlüklerini tamamen çiğnemesinden ve Usame bin Ladin’i ABD’ye teslim etmemesinden kaynaklanan hususlar nedeniyle geçici olarak ABD-Taliban ilişkilerinin bozulduğu söylenmektedir.¹³³

Taliban, ilk askeri varlığını 12 Ekim 1994 yılında Afganistan ve Pakistan sınırında yer alan “Spin Boldak” mıntıkasına hamle yaparak göstermiştir. Bu operasyonda Taliban, “Hizbi İslami” partisinin bir komutanıyla savaşarak bu stratejik bölgeyi işgal etmiştir. Hemen ardından Taliban, Afganistan’ın kadim başkenti olarak bilinen Kandahar ilini işgal etmiş ve durmadan batıya doğru ilerlemiş ve sırayla ilk Gazni, Meydan Verdek ve sonra da İran’la sınır olan Harat’a doğru hücum etmiştir. 3 Eylül 1995 yılında Harat Taliban’ın eline geçince Taliban bütün kuvvetiyle Kabile hamlede bulunmuş neticede 2 Eylül 1996 yılında Kabili işgal etmiş ve Dr. Najibullah adlı Afganistan cumhurbaşkanını kardeşiyle birlikte idam etmiştir. Mayıs 1997 yılında

¹³² Peter Marsden, *The Taliban: War, Religion in Afghanistan*, New York: Oxford University. 1999. S. 45

¹³³ احمدی (Ahmedi, a.g.m., s. 37)

Taliban, Mezar-ı Şerif'i işgal etmiş ve birkaç gün sonra İran konsolosluğuna hamlede bulunarak 9 İran diplomatını infaz etmiştir.¹³⁴

Bazı kaynaklarda, Taliban'ın üç özelliği bünyesinde bulundurduğu söylenmektedir: İdeolojik özellikler (ehli sünnet ve aşırı radikal), etnik özellikler (Peştu'n kökenli ırkın iktidarda tekelliğini sağlamak) ve tamamen dış faktörlerle bağlı olma özeliği. Bu kaynaklara göre, ideolojik açıdan Taliban'ın, Şiiler (Hazaralar) ile arasında ilk zamandan günümüze kadar aşikâr ya da değil fark etmeksizin kin ve düşmanlık süregeldiği söylenmektedir. Nitekim 1995'te Taliban, Hazaralar'ın manevi lideri olarak tanınan ve aynı anda HVİP lideri olan Abdul Ali Mezar-i ile Âdem-i Tearuz ve Sulh Antlaşması'nı yapmıştır fakat Taliban bu antlaşmaya sadık kalmayıp Kabil'de müzakere bahanesiyle Mezar-i'yi esir almış ve sonra da infaz etmiştir. Bu tarihten itibaren Taliban'ın, Hazaralar'ın bulunduğu bölgeleri işgal etmek amacıyla her nevi zulüm ve dehşeti reva gördüğü söylenmektedir.

Taliban, Kabil'i ele geçirdikten sonra Hazaristan'da (Day Mirdad, Behsud, Şeyh Ali ve Bamiyan) çoğunluğunu Şiilerin oluşturduğu bölgelere hücum etmiştir. 21 Ağustos 1998'de Mezar-i Şerif işgal sırasında Şiilere karşı soykırım yapılmış ve onların kâfir olarak öldürülmesinin caiz olduğu fetvası verdiği söylenmektedir. Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Semengan ilinin bir ilçesi olan Derre-i Sup'ta BM'nin raporuna göre 400-500 aralığında Hazara sivillerinin katliam edildiği kaleme alınmıştır.¹³⁵

1995'te Taliban'ın Afganistan'da iktidara gelmesiyle İran'a yönelik düşmanca tavır sergilemesi, bölgedeki diğer ülkelerden daha fazla İran'ı seterse sokmuştu. Taliban, birkaç açıdan İran için muhtemel bir tehdit olarak öngörülmekteydi. Birincisi, bu örgütün iktidara gelir gelmez Afganistan'da anarşist atmosferin yükselmesiyle birlikte uyuşturucu maddelerini mali gelir olarak kullanmasıdır. Afganistan uyuşturucu maddelerinin cennetine dönmüştür. Böylelikle Afganistan 1997'de dünyanın %80 oranında uyuşturucu maddesini üreten bir ülke haline gelmiştir. 1998

¹³⁴ سردار حسینی, "طالبان: تهدید بر امنیت جمهوری اسلامی ایران" نشرات مطالعات راهبردی, جلد 8, 2000, ص. 22. (Serdar Hüseyini, "Taliban: İran'ın Güvenliği için bir tahdit", *Mutaliati Rahburdi yayınevi*, vol 8, 2000, s. 22)

¹³⁵ محمد رضا رضایی, "هزاره هادر اسکندیای", نشرات وحدت بخش, جلد 2, 2010, ص. 45. (Muhammed Riza Rizayı, "Hazara'lar İskandinavya'da", *Vahdet Bahış yayın evi*, vol 2, 2010, s. 45)

yılında Taliban kendi hâkimiyetini muhafaza etmek için, uyuşturucu maddelerini tehdit olarak kullanmıştır.¹³⁶

İkinci ön görülün tehdit ise Hidropolitiktir. Geçtiğimiz sayfalarda da bahsedildiği gibi, İran ve Afganistan arasında kanayan yara olarak bilinen konu Afganistan topraklarından kaynaklanan ve İran'ın birçok arazisini sulayan Hirment nehridir. İran'ın korkusu bu örgütün milli hiçbir kaide/prensibe uymayacağını düşünmesidir. Bu nehrin üzerine kurulan barajın yeniden tamir edilmesiyle İran'a gelmekte olan suyun engelleneceği ön görülmüştü. Hatta bu işe talip olan (UNOCAL) Amerikalı firma ve sahibi Arap olan (DELTA OİL) bir firma da vardır.¹³⁷

Üçüncü tehdit, İran'ın yeni gerilim azaltma stratejisindeki nötralizasyon meselesidir. 1997 yılında gerçekleşen cumhurbaşkanı seçiminde Seyit Muhammed Hatemi İran cumhurbaşkanı olarak iktidara gelir gelmez yakınsama stratejisini öne çıkararak bölgedeki Suudi Arabistan, Mısır, Türkiye ve Pakistan gibi etkili devletlere elçi göndermişti. Ama Taliban, bu stratejiyi etkisiz hale getirmiştir. ABD başta olmak üzere Pakistan'ın ve Suudi Arabistan'ın Taliban'ı gizli ya da aşikâr olarak desteklemesi ve İran, Türkiye, Tacikistan, Özbekistan, Rusya, Hindistan ve Çin'e karşı bu örgütü tahrik etmesi İran'ı diğer ülkelere göre daha da zora sokmuştur. İranlı politikacılara göre Pakistan'ın, Taliban'ı Afganistan'da destekleyerek İran'ın bölgesel gücünü zayıflatma istediğinde olduğu söylenmektedir. Özellikle, Irak ve Suudi Arabistan'la olan gerginliğin de feshedilmesini ummuştur.¹³⁸

Dördüncü mesele ise Taliban'ın Şialara karşı olan kin ve husumeti meselesidir. Kimi kaynaklarda Mola Muhammed Ömer bu örgütün kurucusu, Şiilere Müslümanlık ve küfür arasında olan bir cemiyet olarak hitap ettiği ve onların inancından dolayı işkenceye ve eziyete uğrayabileceğini söylediği göze çarpmaktadır. Bu örgütün Fars kültür ve diline olan hassasiyeti İran için potansiyel bir tehdit olarak algılanmaktadır.

¹³⁶ Marsden, *a.g.e.*, S.47

¹³⁷ İlham (İlham) حسین خانى، "امنيت افغانستان و مسئله قدرت يابى دوباره طالبان"، *نشریات دانشگاه آزاد اسلامی*، 2011، ص. 216. Hüseyin Khani, "Aghanistan Güvenliği ve Taliban'ın bir daha İktidara Gelmesi", *Azad İslami Üniversitesi Yayın evi*, 2011, s. 216)

¹³⁸ قادر ناصر میشگانی، "استیلاى طالبان بر افغانستان و امنیت ملی ایران"، *نشریات پرتال جامع*، شماره 134، 1998، ص. 20-22. (Qedir Nasrı Meshgini, "Taliban'ın Afganistan'ı Ele Geçirmesi ve İran'ın Güvenliği" *Pertal Cami Yayınevi*, sayı 134, 1998, s. 20-22)

1998 yılında Taliban Mezar-i Şerifi ele geçirdiğinde, 1500 Hazare(Şia) katliam ederek camilerde Hazarelerin üç seçeneğinin olduğunu duyurduğu söylenmektedir. Mezhep değiştirmesini, İran'a gitmesini ya da öldürüleceğini söylemişlerdi.¹³⁹

Beşinci ön görülen tehdit ise güvenlik-askeri tehdittir. 945 km ile Afganistan'la ortak kara sınırı olan İran'da, Taliban'ın zuhur etmesi güvenlik ve askeri yönden İran'ı şok etmiştir. Bu örgütün, güvenlik ve askeri tehdidi direkt ve dolaylı olmak üzere ikiye ayrılabilir. Taliban'ın 1995 yılında bütün özelliklerine ve faaliyetlerine bakıldığında, İran'a karşı hep tehditli tavırlar sergilediği görülmektedir. İran, o zamanlar doğu sınırlarına, muhtemel hamleye tedbiren 200 bin asker sevk etmiştir.¹⁴⁰ Dolaylı olarak, Taliban'ın İran ulusal güvenliğine karşı oluşturduğu tehdidin, İran ve ABD'nin bölgede, özellikle Afganistan politikası ile çatışmasına bağlı olduğu söylenmektedir.¹⁴¹ Geçen sayfalarda da bahsedildiği gibi, Taliban'ın ortaya çıkışında gizli olsa da ABD'nin elinin olması söz konusudur. Hindistanlı yazar Chintamani Mahapatra "Washington's War and Diplomacy in Afghanistan" eserinde bu konuyu şöyle açıklamıştır: "Taliban; bir yönden ABD'nin İran'a yönelik ikili ve kapsamlı kuşatma politikasının ve diğer yönden ise Pakistan başta olmak üzere bölgedeki bazı ülkelerin stratejik ve ekonomik çıkarlarına bağlı olan güdümlü bir hareketinin sonucudur."¹⁴²

ABD, Afganistan'da Pakistan aracılığıyla Taliban'ı kurarak Orta Asya'dan Hint Okyanusu'na kadar petrol ve doğal gaz transit boru hatları inşa ederek İran'ı izole etmek peşinde olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla, ABD'nin gizli desteğiyle (Suudi Arabistan, Pakistan ve Taliban) üçgen birlik kurularak İran'ın Hazar denizinden kaynaklanan doğalgaz ve petrolden mahrum bırakılmak istenmesi İranlı yazarlar tarafından iddia edilmektedir. Böylelikle, Taliban'ı İran'a karşı askeri tehditten ziyade

¹³⁹ طالبان از گذشته تا حال (Geçmişten günümüze Taliban), www.hawzahnews.com (12.01.2020)

¹⁴⁰ مرتضی مستاقی, سیف الله فضلی نژاد, "رقابت ایران با امریکا در افغانستان بعد از 2001", *مطالعات تحقیقاتی سیاست بین الملل*, شماره 30, 2017, ص. 140 (Murtaza Mustaki, Seyfullah Fazlı Necat, "2001 Sonrası Afganistan'da İran-ABD Rekabeti", *Fasıl Name-i Tahkikatı Siyaset-i Beynelmilel*, sayı 30, 2017, S. 140)

¹⁴¹ حسینى (Hüseyini, a.g.m., S. 16)

¹⁴² Chintamani Mahapatra, "Washington's War & Diplomacy In Afghanistan", *Jornal of Defence Studies*, vol 5, No. 1, 2011, s. 40

siyasi ve iktisadi yönden bir baskı aracı olarak kullanmaya çalıştıkları söylenmektedir.¹⁴³

11 Eylül saldırısı, İran için bir taraftan büyük bir fırsat yaratırken; diğer taraftansa günümüzde arası gittikçe açılan düşmanı ABD ile doğu tarafında baş başa bırakmıştır.¹⁴⁴ İran 1979'dan beri ABD'yle hiçbir hususta uzlaşmamışken¹⁴⁵ 11 Eylül saldırısı bahanesiyle ABD'nin Afganistan işgaline göz yummakla kalmayıp onun gelmesini onaylamıştır. İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin gerçekleştirdiği bir açıklamada, ABD'nin Afganistan hamlesini kınasa bile'' BM'nin aldığı karara uymak düşer'' diyerek geçiştirmiştir.¹⁴⁶ İran, 11 Eylül sayesinde Taliban rejimi sona erer ve ABD askerlerinin hâkimiyeti altında bölgede güvenlik sağlanır ve böylelikle kendi güvenlik endişeleri de sona erir sanmıştı. Ama bu durum hiç de bu doğrultuda gitmedi.

İran-Afganistan ile neredeyse aynı dil, din ve kültüre sahip olması ve dahi 3 milyon küsur Afgan mültecinin İran'da yaşaması gibi birçok etkenden dolayı Afganistan meselesinde bölgede İran'ın diğer ülkelerden daha etkili olduğunu ABD dâhil bütün dünya kabul etmiştir. Dolayısıyla, ABD Taliban rejimini yok etmek için İran'ın rolünü görmezden gelmeksizin iş birliği yapmak amacıyla ilk defa İran'la aynı masada oturmuş ve iş birliği yapmıştır. 2001 Aralık ayında gerçekleşen ve şimdiki Afganistan'ın temel taşlarını atan Bonn Zirvesinde İran'ın rolünün ABD'den de fazla olduğuna kanaat getirilmiştir. BM de İran'ın rolünü övgüyle her zaman anmıştır.¹⁴⁷

İran, ABD ile Afganistan'da uzlaşacağını düşünürken 2002'de ABD Başkanı George W. Bush'un İran'ı Nükleer silah üretmekte olduğu iddiasıyla Irak ve Kuzey Kore'nin yanında "Şer eksenini" olarak adlandırması, İran'ı hayal kırıklığına uğratmıştır. İran, ABD'nin Afganistan'da yakın gelecekte askeri üs oluşturarak Çin

¹⁴³ Rahimulla Farzam, "İran-Taliban İlişkileri", *İran Araştırmaları Merkezi*, 2019, s. 4-6

¹⁴⁴ 352-347. ص. 352-347. (Vehid Müjde, 20. *İran-Afganistan Siyasi İlişkileri*, Kabil: Mayvent Yayınevi, 2010, s. 347-352)

¹⁴⁵ Şeyda Güdek Gölçek, "11 Eylül Örtüsünde ABD'nin Zora Dayalı Ortadoğu Politikası: Afganistan ve Irak Örnekleri", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, vol:10, sayı:4, 2017, s. 148-152

¹⁴⁶ Farzam, *a.g.m.*, s. 5

¹⁴⁷ نوروز شریفی، صدف عطایی، "تاثیر حضور امریکا در افغانستان بر امنیت ایران با تاکید بر واقعگرایی تهاجمی (2001-2012)", فصلنامه آسیای میانه و قفقاز، شماره 81، 2013، ص. 104-108. (Nevroz Şerifi, Sedef Ata-i, "ABD'nin Afganistan'da Varlığının İran'ın Güvenliği Üzerindeki Etkisini Saldırgan Realizme İstinaden (2001-2012)", *Fasıl name-i Asya'yı Merkezi ve kâfkaz*, sayı. 81, 2013, s. 104-108)

başta olmak üzere Rusya, Hindistan ve İran'a karşı askeri tehdit oluşturacak diye defalarca seslenmiş ama hiçbir cevap almayınca kendi hal çaresine bakarak bir çözüm arayışına başlamıştır.

Yıllardır birbirini ideolojik düşman olarak belirleyen ve 1997'de neredeyse askeri çatışmaya kadar gerginleşen ilişkileri 2004-2006 yıllar arasında "kötünün iyisi" olarak tahlil eden İran, Taliban'a karşı düşüncesinde köklü bir değişikliğe gitmiştir. The Guardian ve Wall Street Journal (WSJ) dergilerinde, Taliban'ın Zahidan, Meşhed ve Kirman illerinde eğitim kampları ve teşkilat büroları olduğunu söylenmektedir. 2016 yılının mayıs ayında örgütün eski lideri Mola Ahtar Muhammed Mansur İran'dan (ailesini ziyaret etmek için gelmiş) Pakistan'a giderken ABD insansız uçaklarıyla öldürülmesi ve aracından İran vizesi çıkması İran ile Taliban'ın ilişkilerinin olduğunu göstermektedir.¹⁴⁸

İran'ın, ideolojik düşmanı olan Taliban ile ilişki kurmasının diğer bir ana sebebi de ABD'nin uzun süre Afganistan'da kalacak olmasının söylemlerinin yanında IŞİD'in Şia inancına karşı düşman olması ve İran'ı Şia'nın kanıyla sulayacağını söylemesidir. IŞİD'in ortaya çıktığı Irak ve Suriye'de batı koalisyon güçler tarafından sıkıştırıldığı özellikle bu radikal örgütün en temel gelir kaynağı olarak bilinen petrol terminallerinin yok edilmesi, bu grubun uyuşturucu cenneti olan Afganistan'a gelmesine zemin oluşturmuştur. Gerçi, Taliban ve IŞİD Afganistan'da ideolojik ve siyasi yönden bakıldığında aynı mesirde yol yürüyen ikiz kardeş gibi görünse de giderek birbirine rakip ve düşman haline gelmişlerdir. Dolayısıyla İran, Taliban'ı destekleyerek özellikle sınır bölgelerinde IŞİD ve NATO'nun ilerlemesini engellemek için bir tampon bölge oluşturmak derdindedir. Durumun böyle olması İran'ı Taliban'la daha de yaklaştırmaya sürüklemiştir.

Yukarıdaki gelişmeler neticesinde, 2004'da İran, Taliban ile ilişkilere başlamış ve 2014'te Afganistan'da cumhurbaşkanlığı seçiminde İran'a daha yakın olan Hamid Karzai'n yerine ABD'ye Bağlı olan Eşref Gani'nin gelmesiyle birlikte ABD'nin bölgede uzun süre kalacağı Afganistan parlamentosunda oylama tartışması sürerken,

¹⁴⁸ Riana Teifukova, "İran Dış Politikasında Değişen Taliban Faktörü", *Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi*, 2017, s. 4-6

İran bu örgüte yoğun bir şekilde eğitim, silah ve lojistik desteği vermeye de başlamıştır.¹⁴⁹ 2015 yılında Taliban siyasi heyeti Tahran'a çağırılmış ve İran Dışişleri Bakanı Cevat Zarif başta olmak üzere birkaç İranlı devlet adamıyla, özellikle İDMO (İran Devrim Muhafızlar Ordusu) başkomutanlarıyla görüşülmüştür.¹⁵⁰ Ama İran, bu örgüt ile ilişkilerini ilk defa 26 Aralık 2016'da İUGYK(İran Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi)sekreteri Ali Şemhani Kabil'de resmi bir ziyaretinde açıklığa kavuşturmuştur.

2014'te ABD ve Afganistan arasında imzalanan ama Afganistan parlamentosu tarafından onaylanmayan askeri antlaşma, bu hususta oldukça önem arz etmektedir. Zira bu antlaşma sayesinde ABD, Afganistan'ın tamamen elini kolunu bağlamış ve İran'ı doğu yönünde tamamen kapsamıştır. Antlaşmanın 1. maddesine ABD'nin uzun süreli kalabileceği ve bu süre boyunca Afganistan'ın bütün topraklarından istifade edebileceği yerleştirilmiştir. 5.maddesinde Afganistan'ın bütün kurumları ve Emlakları ayarlanan listeye göre ABD'nin emrinde olacaktı. Bununla da kalmayıp İran'a en yakınında Harat ilinde bulunan Şindend askeri üssü başta olmak üzere, Şurabek üssü, Kandahar üssü, Begram üssü ve Hust Üssü ABD'ye bırakılacaktı. Dolayısıyla bu anlaşma, ABD'nin çıkmasını ön şart olarak belirleyen Taliban- İran ilişkilerini güçlendirmiştir.¹⁵¹

İran'ın, Taliban ile geçmişte yaşanan trajediye rağmen (ideolojik ve din düşmanı) dostluk kurmasının bir diğer sebebi de ABD'nin enerji bataklığı olarak bilinen Orta Doğu ve özellikle dünya petrolünü ihraç eden dördüncü ülke İran'ı kuşatma planını yoka çıkartma amacıdır.¹⁵²

8 Mayıs 2018'de ABD Başkanı Trump iktidara gelir gelmez ülkesinin İran ile yaptığı nükleer anlaşmadan çıktığını ilan edip İran'a yönelik ağır yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. İran da misilleme olarak Afganistan'ın batı bölgelerinde Taliban'a gelişmiş silahlar vererek ABD askerlerine karşı yapılan birkaç saldırıya

¹⁴⁹ Farzam, *a.g.m.*, s. 6

¹⁵⁰ Barnet Rubin, www.bbc.com (09,01,2021)

¹⁵¹ مستأقی (Mustaki, *a.g.m.*, s. 150-155)

¹⁵² سید یحیٰ، "اهداف کوتاه مدت و بلند مدت امریکا در تهاجم نظامی به افغانستان"، فصلنامه پژوهش جغرافیایی انسانی، شماره 3، ص. 14-10. 2009 (Seyit Yahya, "ABD'nin, Afganistan'a Askeri Hamlesinin Kısa ve Uzun vadeli Amacı", *Fasıl name-i Pejohişi Coğrafiye İnsani*, sayı 3, 2009, s. 10-14)

destek vermiştir. Afganistan'daki ABD ordusu komutanının bir açıklamasına göre İran, Taliban ile ilişkilerini Rusya desteğiyle koordine etmektedir. Ona göre, İran ve Rusya Taliban'a destek vererek NATO'nun etkisini zayıflatmak istemektedir.¹⁵³

25 Aralık 2020'de İran Dışişleri Bakanı Cevat Zerif (TOLO NEWZ) Afgan TV'sinde jurnalisin "herkes sizin/İran'ın Taliban ile ilişkili olduğunuzu söylüyor" sorusuna verdiği cevaba bakılırsa İran günümüzde geçmişin aksine, Taliban'ı tehditten ziyade özellikle IŞİD ve ABD'ye karşı bir araç olarak nitelendirmektedir diyebiliriz. O "Taliban tanımınız nedir" sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Taliban birçok terörist eylemi geçmişte işlemiştir. Ama Taliban Afganistan'ın geleceğinin bir parçasıdır" diyerek geçmişte terörist bir örgüt olarak nitelendiren örgütün Afganistan'ın şimdi geleceğinin bir parçası olduğunu belirtmektedir. Zarif bu örgütün İran'da eğitim kampları olduğunu da teyit etmiş ve İran'ın ilişkisini olmazsa olmaz eylemlerden saymakta olduğunu da izah etmiştir.¹⁵⁴

Dolayısıyla İran Hükümeti, Afganistan'da Taliban'ın gelecekte payı olacağını öngörerek bu örgüt ile hiçbir aktörün aracılığı olmadan ilişki kurmayı kendi dış politikası için olmazsa olmaz hedefleri olarak görmektedir.¹⁵⁵

Son zamanlarda ise ABD'nin Suriye'den sonra Afganistan'dan da çekilmesiyle beraber İran, bölgede güç boşluğu olasılığı sonucunda IŞİD'in bölgede güçlenmesinden endişe duyarak Taliban'la münasebetini daha da arttırmayı planlamaktadır.

2.5. Afganistan'da İran ve Suudi Arabistan Rekabeti

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerine bakıldığında, günümüze kadar ideolojik farklılıklar, İslam dünyasında liderlik iddiası, çelişkili petrol politikaları ve ABD ile olan dost/düşman meseleleri gibi sebeplerden dolayı ilişkilerin gerginlikle ilerlediği hatta çoğu zaman kesildiği görülmektedir.

¹⁵³ <https://af.sputniknews.com/opinio>, (12,01,2021)

¹⁵⁴ www.tolonew.com, (16,01,2021)

¹⁵⁵ 74 Şahriyar Arman, *İran'ın Dış Politikası*, Kabil. Maksudi Yayınevi, 2013, s. 74

Birbirini ideolojik düşman/hasım olarak belirleyen iki ülke arasında ilişkiler ilk 1929 yılında Abdülaziz bin Abdurrahman bin Faysal el-Suud tarafından bugünkü Arabistan hükümetinin kurulmasının ardından başlamıştır. 1932 yılında Riyad'da ilk İran büyükelçilik açılmıştır.¹⁵⁶

Soğuk Savaş döneminde İran- Arabistan ilişkileri yukarıda bahsedilen birçok ihtilafa rağmen dostluk kurmak zorunda kalmıştır. Zira bir taraftan ABD ile iki ülkenin de dostluk ve ittifak içinde olması, siyasi ve güvenlikle ilgili sebepler, komünizm tehdidi ve pan-arabizm tehdidi, bu konuda etkili olmuştur. İki ülkenin de krallık sistemini korumak için beraber hareket etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Örneğin, Rıza Şah Pehlevi'nin Umman'a komünizm hareketine karşı hamle yapmasına Suudi Arabistan tarafından göz yumulması İran'ı haklı çıkarmaktadır.¹⁵⁷

1979 İİD, İran'ın kimliğini temelden değiştirmiştir. Artık İran, batıya bağlı bir ülke olmaktan çıkıp, Ortadoğu ve dahi bütün dünyada yaşamakta olan Şiaların lider ülkesi olarak kendi tanıtmıştır. Diğer tarafta ise Suudi Arabistan, İD'nin merkezi olarak bütün Ehli Sünnetin lider ülkesi olduğu iddiasında bulunmaktadır. Böylelikle bu tarihten itibaren, iki ülke arasında ideolojik çatışma artmaya başlamıştır. Suudi Arabistan yetkilileri devrimi diğer ülkeler gibi tebrik etmek için İran'a elçilerini göndermiştir. Ama Suudi Arabistan, İran rejimine karşı perde arkasında gizli muhalefeti sürdürmekteydi. Aslında geleneksel statü yanlısı pozisyona sahip olan Suudi Arabistan, bölgede tam karşıtı olan devrimci ve statüko değiştirme yanlısı olan İran'la aynı safta olmayacağını anlamış ve İran'a yönelik bazı düşmanca eylemleri ele almıştır. Örneğin, İran-Irak Savaşı'nda Arabistan Irak'tan yana olarak mali yardımda bulunmuştur.

¹⁵⁶ www.tasnimnews.com, (17,01,2021)

¹⁵⁷ سید محمد موسوی, "روابط ایران با عربستان در زمان رضا شاه پهلوی" (Seyit Muhammet Musevi, "Rıza Şah Pahlevi Döneminde İran-Suudi Arabistan İlişkileri") www.SID.ir (17.01.2021)

İran-İrak savaşında Irak askerlerinin tedrici yenilmesi, Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap Birleşik Devleti, Kuveyt, Katar, Bahreyn ve Umman devletleriyle birlikte İran'a karşı askeri ve güvenlik anlaşmasının imzalanmasına yol açmıştır.¹⁵⁸

2003 yılında batı koalisyon güçlerinin Irak'ı işgal ederek Saddam Hüseyin'i infaz etmesiyle Orta Doğu'nun güç dengeleme üçgeninin biri Irak'ın sahneden silmesi Ortadoğu'da güç boşluğu oluşturmuştur. Bazı bilim adamlarına göre böyle bir durum İran-Arabistan rekabetini daha da pekiştirmiştir. İki ülke bu boşluğu kendilerine bağlı ve desteklediği milisler ile doldurmak istemektedir. Ama Saddam Hüseyin'in gitmesiyle Irak'ta Şia versiyonu bir rejimin iktidara gelmesi bölgede İran'ı daha da güçlendirmiştir.¹⁵⁹

Afganistan, tıpkı küresel güçlerin rekabet ateşinde yandığı gibi özellikle 2000 sonrası İran, Suudi Arabistan ve Pakistan gibi bölgesel güçlerin de rekabet meydanı olmuştur. İran'ın Afganistan'da ABD sonrası Suudi Arabistan ile çelişkili bir siyaset takip etmesi öz itibarıyla hem İran için hem de Afganistan için oldukça büyük bir sıkıntı yaratmaktadır. İlk sayfalarda da değinildiği gibi, 945 km Afganistan'la sınırı olmakla kalmayıp neredeyse aynı dil ve aynı kültüre sahip olan İran'ın, Afganistan'da Pakistan'dan sonra diğer ülkelere nazaran daha etkili olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Diğer tarafta ise Suudi Arabistan, Afganistan'la günümüze kadar ilişkisini hep iyi bir seviyede sürdürmüş ve dahi her yıl binlerce Afgan hacıya ev sahipliği yapmıştır. Günümüze kadar SSCB'nin Afganistan işgali hariç, hep etkili bir devlet olarak Afganistan'da faaliyet göstermektedir.¹⁶⁰

Afganistan ekseninde İran-Arabistan ilişkilerine bakıldığında, bu ilişki tarihsel olarak 1991 yılında Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde iki ülke de Sovyetlere karşı Afgan mücahitlerini desteklemiştir fakat

علی رضا ازغندی، "بیرسی عوامل منطقوی و اگری در روابط ایران و عربستان"، فصلنامه سیاست خارجی، جلد 43، شماره 2، 2013، ص. 228-231 (Ali Riza Azgendi, "İran-Suudi Arabistan Bölgesel Ayırışma Faktörlerin Analizi", *Fasıl Name-i Siyaset harici*, vol 43, sayı 2, 2013, s. 228-231)

رضا رحیم دل، رضا سمیر، "تحلیل ساختارگرایانه معطله ایران و عربستان"، نشرات دانشگاه گیلان، جلد 9، شماره 30، 2017، ص. 31 (Rıza Rahim Dil, Rıza Semir, "İran-Suudi Arabistan İhtilafının Yapısal Analizi", *Gilan Üniversitesi Yayın Evi*, vol 9, sayı 30, 2017, s. 31)

اصغر جعفر ویلدانی، "رویکرد رقابت جویانه عربستان در افغانستان"، فصلنامه خارجی، شماره 3، 2016، ص. 104-108 (Asgar Caferi Vildani, "Suudi Arabistan'ın, Afganistan'da Rekabetçi Yaklaşım Sergilemesi", *Fasıl Name-i Harici*, sayı 3, 2016, s. 104-108)

SSCB'nin Afganistan'da yenilmesiyle beraber bölgede güç boşluğu meydana gelmiştir. İran, Tacik ve Türk soylarından olan Türkmen, Özbekler ve Şiaları (Hazara) desteklerken; Arabistan ise İran'a karşı Afganistan'ın doğu yönünde ikamet eden Peştunları (Afgan) desteklemiştir. Böylelikle, ilk defa İran-Arabistan rekabeti Afganistan'da başlamış oldu. Bu kutuplaşma devam ederek 1994 yılında Taliban örgütünün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Suudi Arabistan, İran'ı kendi komşusu olan Ama İran'la hiç de sınırı olmayan Yemen'de Husi asilerini Arabistan'a karşı desteklemekle suçlanmaktadır. Suudi Arabistan ise buna karşı Afganistan'da önce Taliban örgütünü, sonra ise IŞİD'i İran'a karşı desteklemekle suçlanmaktadır.

Afganistan, jeopolitik ve ideolojik açıdan Suudi Arabistan için oldukça önem taşımaktadır. Neredeyse Afganistan nüfusunun %80'inin Ehli Sünnet teşkil vermesi, Çin'deki Sincan Uygur Müslümanları başta olmak üzere Afganistan'ın Ehli Sünnet ülkelerinin ortasında yer alması ve bu ülkelerin sakinlerinin radikal örgütlere eğilimlerinin aşırı derecede olması Arabistan için oldukça haizi ehemmiyettir. Suudi Arabistan'ın amacı, Afganistan'da İran'ın gittikçe artan ideolojik, siyasi, kültürel ve iktisadi nüfuzunu engellemekle beraber Afganistan'da kendine bağlı geleneksel bir rejimi iktidara getirmektir. Suudi Arabistan, bu amacına ilk ideolojik yöntemden Vehhabilik düşüncesini terviç ederek sonra da IŞİD gibi son derece radikal İslam guruplarını destekleyerek ulaşmak istediği söylenmektedir.

Taliban, 1994'te iktidara gelir gelmez Pakistan başta olmak üzere Suudi Arabistan ve Arap Birleşik Devletleri tarafından tanınmıştır. Ancak 11 Eylül 2001 saldırısında neticesinde Taliban ve ABD ilişkileri terse düşmesiyle beraber bu örgütün Suudi Arabistan ile de soğumuştur. Arabistan, İran'ın bölgede yükselişini engellemek için Irak'ta, Yemen'de Afganistan'da ve diğer Arap ülkelerinde ABD ile aynı mesirede hareket etmeyi tek çare olarak görmüştür.¹⁶¹

Hamburg Üniversitesinde öğretim üyesi olan Andreas Wild, “Moğol Sonrası İran'da Mehdilik” eserinde, Arabistan'ın İran'la pek rekabet edebileceğini

¹⁶¹ www.magiran.com/p1703656, (21,01,2021)

düşünmediği iddia etmektedir. Dolayısıyla 2000'den sonra Arabistan, yavaş yavaş bölgede -özellikle Afganistan'da- etkisini kaybetmeye başlamıştır. Andreas'a göre, İran Afganistan'da "yumuşak güç ve sert eylem"¹⁶² politikası izlemektedir. İlk sayfalarda bahsedildiği üzere İran, 2000 sonrası bir taraftan kültür ve dil başta olmak üzere ekonomik sektörlerinde yatırım yapmış; diğer taraftan ise ABD başta olmak üzere Arabistan ve Pakistan'a karşı gizli de olsa Taliban'a destek vermiştir.

2014 yılında Eşraf Gani iktidara gelince, Arabistan tekrar Afganistan'da İran'a karşı ideolojik savaş başlatmıştır. Arabistan, Afganistan'ın güney bölgesinde yer alan Nengerhar ilinde "İslami Üniversite" isminde büyük bir üniversite açarak Vehhabilik inancını yaymaktadır. Hatta 2015 yılında bu üniversitenin bazı öğrencileri, IŞİD'in bayraklarını sallayarak protesto yaparken yakalanıp hapse atılmıştır. Dolayısıyla Arabistan'ın, son zamanlarda Taliban ile Afganistan hükümetini barıştırarak IŞİD'in yaygınlaşmasına zemin hazırlamak istediği bazı siyasetçiler tarafından söylenmektedir.¹⁶³

2.6. Afganistan'da İran ve Pakistan Rekabeti

İran ve Pakistan ilişkileri, 1947 yılında Pakistan'ın Hindistan'dan bağımsızlığını aldığı tarihe dayanmaktadır. İran, Pakistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biridir. İki ülke arasındaki ilişkileri, dost ve rakip dönem olarak iki zaman dilimine bölmek mümkündür. Pakistan'ın 1947'den 1979 yılında İİD'nin doğurduğu ideolojik bir devletin ortaya çıkmasına dek İran ile ortak sınıra sahip olmasından, doğu ve kuzey sınırlarında stratejik derinlik eksiklik olmasından, Hindistan ve Afganistan olmak üzere iki komşu devlet tarafından kendisini tehdit altında hissetmesinden kaynaklı bu ülke İran ile iyi ilişki kurmak zorunda kalmıştır.¹⁶⁴ Dolayısıyla bu zaman dilimi iki ülke arasında altın devir olarak bilinmektedir. 1964 yılında bu iki ülke ve Türkiye EİT (Ekonomik İş birliği Teşkilatı) örgütünü kurdu.

¹⁶² Andreas Wild, <https://avadiplomatic.com/>, (30,01,2021)

¹⁶³ <https://parstoday.com/dari/news/afghanistan-i82038>, (30,01,2021)

¹⁶⁴ محمد جعفر جوادى، ارش بيدالله خانى، "تحليل ژيوستراتژيک روابط ايران-پاکستان با تاکيد بر عامل امنيتى"، فصلنامه روابط 158، ص. 158، شماره 9، 2013، (Muhammet Cafer Cevadı, Areş Beydullah khani, "Güvenlik faktöre İstinaden İran-Pakistan İlişkilerinin Jeopstratejik Analizi", *Fasıl Name Revabıtı Beynelmîlel*, sayı 9, 2013, s. 158)

1979 İİD, itibaren İran, bölgedeki güçlerle (Arabistan ve Pakistan) aynı düşünceyi taşımayıp dış politikasında batıya özellikle ABD karşıtı bir tavır sergilemeye başlamıştır. Diğer tarafta ise Pakistan, hızlı nüfus artışı, ekonomik bunalım, yolsuzluk, yargı sisteminde fesadın yüksekliği, artan askeri maliyetler, dış sermaye ihtiyacı ve etnik kırılgılığı gibi faktörlerden dolayı terör örgütlerinin cenneti ve beşiği, bölgede ABD yanlısı bir tavır sergileyen istikrarsız bir ülke haline gelmiştir.¹⁶⁵

İran-Pakistan arasındaki rekabet, Tahran'da vuku bulan rehine krizinde Pakistan'ın Amerikan savaşçı gemilerinin Karaçi Liman'ına gelmesine izin vermesiyle patlak vermiştir. Pakistan'ın bu eylemi Şia azınlıkların ayaklanmasına sebep olmuştur. 1984 yılında Şiilerin ayaklanmasıyla General Ziyaul Hak Pakistan Cumhurbaşkanı, "İslamlaştırma Planı'nı öne alarak Şiaları hükümet bünyesinden temizlemeye başlamıştır. Böylece İran ve Pakistan arasındaki ilişkiler dostluktan ziyade ideolojik düşman ilişkisine dönmüş oldu. Pakistan bu siyaset doğrultusunda, Darvut, Bunci, Cagulut, Celal Abat, Pari ve Manavar gibi Şiilerin yaşadığı bölgelere binlerce radikal Sünni milisleri göndererek Şiaları katliam ettirmiştir. Bu grubun, giderek hükümetin himayesi altında olan radikal İslamcı Taliban'ın ilk tohumunu oluşturduğu da söz konusudur.

Afganistan'da Şia ve İran karşı faaliyet gösteren "Sifahi Sahabe, Cundullah, Ceyşul Adl ve Ensar" gruplarının Pakistan topraklarından beslenmekte olduğu kimi kaynaklarda geçmektedir. Bu gruplar, İran'ın Pakistan sınırında "Sistan ve Belucistan'da" ikamet etmekte olan Sünniler ile de ilişki kurmayı başarmışlardır. Dolayısıyla bugün Pakistan ve Afganistan'da bu gruplar tarafından yapılan terör eylemlerinin %70'i Şiileri hedef almaktadır.¹⁶⁶

رضا سمی، سید میر ترابی، "تحلیل ماهیت روابط ایران با پاکستان (1364-1294)", فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، 165، ص. 77-73 (Riza Semir ve Seyit Mir Turabi, "1364-1394 Arası İran-Pakistan Arasındaki ilişkilerin Çekirdeğinin analizi", *Fasıl Name-i Mutaliati Siyasi Cihan-i İslam*, sayı 20, 2016, s. 73-77)

حامد رضا محمدی، تحلیل دو سطح از ژئوپولیتیک و اگرایی روابط ایران و پاکستان، فصلنامه پژوهشی های راهبردی سیاست، 166، شماره 19، 2016، ص. 140-136 (Hamit Rıza Muhammed'i ve İbrahim Ahmedî, "İran-Pakistan Arasındaki ikili ilişkilerin Jeopolitik Farlılıkların Analizi", *Fasıl Name-i Fejohiş hayi Rahburdi Siyaset*, sayı 19, 2016, s. 136-140)

1995 yılında Pakistan'ın, bir taraftan Afganistan ile olan sınır meselesini çözmek için diğer taraftan ise İran'ın Afganistan'da olan nüfuzunu azaltmak için az önce isimleri geçen grupları Taliban çatısı altında örgütlendirdiği söylenmektedir. İran ise buna karşı Kuzey İttifakı (Tacikler, Şialar ve Türkler) olarak bilinen Afgan mücahitlerini desteklemiştir. Böylelikle, Afganistan'da 1990-2000 yılları arasında İran-Pakistan savaşı olarak adlandırmak da mümkündür. Bu zaman diliminde iki ülke arasındaki ideolojik rekabetlerin daha da öne çıktığını söylemek mümkündür.¹⁶⁷

11 Eylül 2001 hadisesinden sonra, ABD'nin müdahalesi sayesinde Pakistan'ın Taliban'ı desteklemekten geçici olarak vazgeçmesi, İran-Pakistan ilişkilerini özellikle Afganistan'da iyileştirmiştir. İki ülke de artık Afganistan'ı ideolojik olarak görmekten ziyade ekonomik gelir olarak görmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Afganistan'da İran-Pakistan ekonomik rekabetini izlemek mümkündür.

Değinilmesi gereken bir diğer husus ise Orta Asya'nın bulunduğu jeoekonomik ve jeopolitik konumdur. Bilindiği üzere Orta Asya kendi toprakları içerisinde barındırdığı petrol ve gaz kaynaklarından ve dış pazar rolü görmesinden dolayı bütün devletlerin ilgisini üzerine çekmektedir. Afganistan'ın bulunduğu konum itibarıyla Orta Asya'nın kapısı rolünü görmesi İran ve Pakistan'ın ilgisini çekmektedir. İki ülkenin de Orta Asya'dan Hint Okyanusu'na geçecek olan gaz borusunu kendi topraklarından geçirmek istemesi onları ateşli bir rekabet içerisine düşürmüştür.¹⁶⁸ Bu hususta göze en çok çarpan örnekler ise İran-Afganistan arasında açılan Çabahar Liman'ı ve Pakistan-Çin arasında açılan Gawadar Liman'ıdır.

2000 sonrası Afganistan'da İran-Pakistan rekabetinde, siyasi yönden bakılırsa Pakistan'ın Afganistan'da bölgedeki diğer ülkelerden daha etkili olduğuna herkesin kanaat getirdiği bir gerçektir. Ama ekonomik açıdan ise İran'ın galibiyetini görmek mümkündür.

علی رضا محرابی، محمد اقتدار نجاد، "مدل تبیین ژئوپولیتیک پاکستان در حوزه رقابت و همکاری با ایران"، فصلنامه مطالعات 217-213، ص. 2014، شماره 20، شیه قاره، (Ali Rıza Mihrabi, Muhammet İktidar necat, "Pakistan'ın, İran'la İş birliği ve rekabet Alanındaki Jeopolitik Modeli", *Fasıl Name-i Mütalaat Şebe Kare*, sayı 20, 2014, s. 213-217)

¹⁶⁸ جوادى (Cevadı, a.g.m., s. 170-174)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2000 SONRASI İRAN-AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ

Afganistan meselesi, İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1979'lara kadar İran'ın dış politikasında fazla önem arz eden bir husus da değildi. Sebebi ise Afganistan'daki iktidar yanlılarının İran'la olan etniksel kin ve husumetiyle birlikte İngiltere başta olmak üzere Fransa ve Rusya ile arasındaki rekabettir. Fakat iki ülke arasındaki ilişkiler 1979 ve 2000 sonrası oldukça önemli bir konu haline dönüşmüştür. İİD'den itibaren İran, Afganistan'a ideolojik(mezhepsel) açıdan bakar iken; 2000 sonrası pragmatik bir dış politika izleyerek güvenlik ve ekonomik değerlere öncelik vermektedir. Bu doğrultuda İran, hedefine ulaşmak için farklı seçenekleri denemektedir. Bu tarihten itibaren, İran eski ideolojik düşmanı olarak bilinen Taliban ile iyi ilişkiler kurmuş ve bölgede ekonomik alanda oldukça aktif rol alma gayretini göstermiştir/göstermektedir.

3.1. 2000 Sonrası İran ve Afganistan'ın Ekonomik İlişkileri

11 Eylül 2001 olayı, uluslararası politikada beşeri tarihin gördüğü en önemli ve şiddetli hadiselerden biridir. Birçok akademik çalışmada, Soğuk Savaş sonrası tek kutuplu bir sistemin dünyaya hâkim olduğu söylenmektedir. Ancak 11 Eylül 2001 saldırısı bu türden iddiaları çürütmüştür. Zira kendini “Yeni Dünya Sistemi” kurucusu olarak iddia eden ABD, ilk defa kendi toprakları içinde beklenmeyen büyük bir saldırıya uğramış ve kendisinin hegemonya gücü sarsılmıştır. Dolayısıyla bu olaydan itibaren ABD, Orta Asya ve Orta Doğu'da göreceli olarak etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu bölgelerde Çin ve Rusya başta olmak üzere İran, Hindistan, Japonya, Türkiye gibi yeni küresel ve bölgesel aktörler uluslararası sistemde daha etkin rol almaya başlamıştır. Böylelikle, 11 Eylül saldırısının uluslararası sistemi tek kutupluktan çok kutupluğa döndürdüğü söylenmektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁹<https://www.tuicakademi.org/11-eylul-2001-saldirilarinin-uluslararasi-sisteme-etkileri/>, (27,02,2021)

11 Eylül saldırısı Tahran'ı dış politikasında, Ortadoğu ve Orta Asya'ya özellikle de Kabil'e yönelik önemli değişiklik getirmeye zorlamıştır. 1979 İİD'den 11 Eylül olayına dek Tahran, Afganistan politikasında her şeyden önce ideolojik (Şia) ve etniksel faktörlere takaddüm verirken; 11 Eylül itibarıyla kendisinin, güneyde Irak'ın işgal edilmesiyle doğuda ise Afganistan'ın işgal edilmesiyle, küresel düşmanı olan ABD'nin alanında olduğunu düşünerek aktif tarafsızlık politikası ekseninde güvenlik ve ekonomik eksenli daha pragmatik bir dış politika sergilemeye başlamıştır.¹⁷⁰

2000 sonrası iki ülke arasında ikili ekonomik ilişkiler daha da ivme kazanmıştır. Afganistan'ın yeniden inşasında İran, ABD'den sonra en etkili ülkelerden birisi olarak bilinmektedir. 2004-2005 yılları arasında Afganistan'ın milli bütçesinin %92'si dış yardımlardan oluşmaktaydı. Bunun nedenleri de yıllar boyunca süren emperyalist güçlerin başlattığı savaş neticesinde ülkenin ekonomik altyapısının tamamen yok olması, halkın geçim kaynağı olan alanların kısıtlanmış olmasıdır.¹⁷¹ İran Afganistan'a, 2002-2009 yılları arasında sırasıyla 50 milyon, 50 milyon, 54 milyon, 50 milyon, 50 milyon ve 154 milyon dolarlık yardımlarda bulunmuştur. Bu yıllar iki ülke ilişkilerinde ekonomik açıdan altın çağ olarak bilinmektedir. Buna ilaveten İran Afganistan'a 2006 yılında, Londra Konferansı'nda 100 milyon dolarlık yardımda bulunmuştur. Bu yardımların büyük kısmı ulaşım, enerji, ziraat, su, sağlık ve ticari sektörlerde ihtisas edilmiştir.¹⁷² Zira İran, Afganistan üzerinden Çin ve Orta Asya ülkeleriyle ticaretini büyütmek istemektedir.

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler uzun geçmişe dayansa bile bazı olaylardan dolayı başta yok sayılacak kadar zayıf olduğunun söylemek mümkündür. Fakat 2001'den sonra Afganistan'a yeni bir nizam gelmesiyle bu ilişkiler daha kapsamlı bir hale dönüşmüştür. Zira bu tarihten itibaren, Afganistan'da yabancı firmaların faaliyet edebilmesi mümkün olmuştur. İran, 2000 sonrasında Afganistan ile ekonomik ve ticari

¹⁷⁰ Tammana. a.g.e., s. 102-105)

¹⁷¹ Jahadkhil Jauhari, "Karzai Döneminde Afganistan-İran İlişkileri", yayımlanmış yüksek lisans, Sakarya, 2012, s. 76

¹⁷² ابراهيم عباسي, "عناصر ژيوپوليتيک و ژيوستراتيک محلی در توسعه روابط دوجانبه ايران و افغانستان", فصلنامه 190-188. ص. 3, 2012, "İbrahim Abbas'ı, "İran ve Afganistan Arasındaki ikili İlişkilerin Gelişmesinde Yerel jeopolitik ve jeoekonomik Unsurlar", *Fasıl Name-i Jeopolitik*, vol 3, 2012, s. 188-190)

ilişkilerini genişletmek için İran'dan Afganistan'a ihracat edilecek ürünlere %50 oranında gümrük muafiyeti tanımıştır.¹⁷³

İran-Afganistan Ekonomik ilişkilere derinden bakıldığında, ikili ilişkiden ziyade nerdeyse tek taraflı bir ilişki görmek mümkündür. Zira 2002'de İran'ın Afganistan'a ihracatı 150 milyon değerindeyken; 2019'da 5 milyar küsur dolar değerine ulaşmıştır. Böylelikle İran günümüzde, %90 oranında ihtiyaçlarını ithalattan karşılayan, Afganistan'ın ekonomisinde ¼ payı kendine ihtisas etmekle birinci ithalatçı haline gelen, bir ülke olmuştur. Halbuki Afganistan'ın İran'a olan ihracat hacmi 20 milyonu aşmamaktadır.¹⁷⁴ Bu başarıyı ABD, Afganistan'da İran'ın ekonomik faaliyetlerini engellemeye çalışarak İranlı 24 firmayı bloke etmesine rağmen elde etmiştir¹⁷⁵

2001'den günümüze kadar iki ülke arasında ikili birçok ticari antlaşmalar imzalanmıştır. Fakat Hamid Karzai döneminde ABD'nin etkisinden dolayı günümüzdeki kadar ekonomik ilişkiler kapsamlı olmamıştır. İki ülke arasında 2000 sonrası ilk ekonomik antlaşma, 1 Ocak 2003'te imzalanmış oldu. Bu antlaşma sayesinde, iki ülke aralarındaki ekonomik ilişkilerde ayrımcılık yapmamaya, birbirinin ulusal çıkarlarına karşılıklı saygı göstermeye ve ikili ticaretlerini genişleteceklerine dair taahhütler vermişlerdir. Benzer şekilde, 28 Nisan 2006'da "Yatırım Teşvik ve Karşılıklı Destek Antlaşması" ve 15 Eylül 2010'da daha kapsamlı bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma neticesinde, İran'dan Afganistan'a sevk edilecek ürünlere 18 kalemde özel gümrük muafiyeti tanınmıştır.¹⁷⁶ 5 Ocak 2012'de 5 bölüm ve 56 maddeyi içeren bir ticari antlaşma daha imzalanmıştır.¹⁷⁷ Bunlar gibi birçok antlaşma ve protokol imzalanmıştır.

21.yy.ın son çeyreğinde iki ülkenin arasındaki ilişkilerinde özellikle de ekonomik alanlarında oldukça tesir bırakan üç önemli olay gerçekleştiği görülmektedir. Birincisi, 2013'te Hasan Ruhani'nin iktidara gelmesi ve ekonomik

محمد توحيد پام, فرهاد پایدار, "استراتژی امریکا در افغانستان و تاثیر آن بر امنیت ملی ایران", *پژوهشنامه روابط بین الملل*, 86-82, ص. 82-86, 2012 (Muhammet Tevhit Fam, Ferhat Faydar, "ABD'nin Afganistan'daki Stratejisinin İran'ın Kamu Güvenliğine olan Etkisi", *Fejohiş Name-i Revabütı Beynelmilel*, 2012, s. 82-86)

¹⁷⁴ <https://www.gostaresht.news/> (01,03,2021)

¹⁷⁵ www.dailyafghanistan.com, (12-03-2021)

¹⁷⁶ www.mail.gov.af, (13,03,2021)

¹⁷⁷ www.dailyafghanistan.com, (13,03,2021)

diplomasiye önem vermesidir. İkincisi İran hükümetinin makroekonomik politikayı ön plana almasıdır. Üçüncüsü ise Eşraf Gani'nin iktidara gelir gelmez ülkenin ekonomik kurtuluşunu uluslararası sulara ulaşımda görmesidir. Bu amaç doğrultusunda Eşraf Gani, İran'ı ziyaret etmiş ve 2016 yılında İran Cumhurbaşkanı ve Hindistan Başbakanı ile Çabahar Limanı açılışına dair senet imzalamıştır.¹⁷⁸

Günümüzde, iki ülkenin ekonomik ve ticari ilişkilerine oldukça ivme kazandıran konu ise 12 Aralık 2020'de istifadeye açılan (Harat-Khavaf) demir yoludur. Bu proje 2007'de İran topraklarında yapılmaya başlanmıştır. Proje, 228 km mesafe ilerletilerek 2020'de Afganistan'ın Harat ilinde bitmiştir. Bu demiryolunun gelecekte İran'ı; Çin'e, Kazakistan'a, Tacikistan'a bağlamasına karşılık Afganistan'ı ise Körfez ülkelerine ve sonra Avrupa ülkelerine bağlayacağı ön görülmektedir.¹⁷⁹ Bu mesir üzerinden yıllık yaklaşık 1 milyon yolcu ve 3 milyon ton yük taşınacağı hedeflenmektedir.¹⁸⁰

Günümüzde İran ve Afganistan'ın ekonomik ilişkilerini kısaca üç ana alanda incelemek mümkündür. Birincisi ticarettir ve İran bu alanda, çoğunluk olarak günlük masraf edilen kimyasal çözücüler, hidrokarbonlar, mineral yağlar ve tatlılar gibi ürünleri Afganistan'a ihraç etmektedir. Afgan halkının İran ürünlerine olan pozitif düşüncesi bu hususta İran'a daha da yardım etmektedir. İkinci alan, bankalardır ve bu alanda sadece Aryen Bank isminde bir banka Kabil'de faaliyet göstermektedir. Üçüncü alan ise üretici İran firmalarıdır.¹⁸¹

3.2. 2000 Sonrası İran ve Afganistan'ın Siyasi ve Diplomatik İlişkileri

Mayıs 1997 yılında Taliban, Mezar-i Şerif'i işgal ettikten birkaç gün sonra, İran'ın konsolosluğuna hamle yapmış ve 9 İran diplomatını infaz etmiştir. Tahran, bu kaostan itibaren Afganistan'daki büyükelçiliği başta olmak üzere bütün siyasi, kültürel ve ticari bürolarını kapatarak Afganistan'la ilişkilerini tamamen kesmiş oldu. Fakat Tahran, Afganistan'a 11 Eylül 2001 sonrası ABD başta olmak üzere batı koalisyon

¹⁷⁸ ناصر یوسف زی, "اسیب شناسی روابط بازارگانی ایران با افغانستان", *پژوهشنامه علمی سیاسی*, شماره 2, 2018, ص. 211-216 (Nasır Yusuf Zehi, "Iran-Afganistan Ticari ilişkilerin patolojisi", *Fejohişname-i Ulumu Siyasi*, sayı 2, 2018, s. 211-216)

¹⁷⁹ www.rai.ir, (14,03,2021)

¹⁸⁰ www.aa.com.ir, (14,03,2021)

¹⁸¹ www.dailyafghanistan.com, (14,03,2021)

güçlerinin gelmesiyle sağlanan nispi istikrardan müteakip siyasi faaliyetlerin yeniden ele almıştır.¹⁸²

25 Şubat 2002 yılında Hamit Karzi İran'ı ziyaret etmiş ve İran'la üç farklı antlaşma imzalamıştır. 2003 yılında Malezya'da gerçekleşen 10. OÜİDK (Olağan Üstü İslam Devletleri Konferansı) sonrası, iki ülkenin cumhurbaşkanları bir araya gelmiş ve İran Cumhurbaşkanı Afganistan topraklarında kaçakçılar tarafından Avrupa ülkelerine götürülmek üzere çalınan 295 adet nadir eşyanın Afganistan'a geri teslim edileceği söylenmiştir.¹⁸³

2004 sonrasında, İran-Afganistan siyasi ilişkilerinde soğukluk hakim olmuştur. Sebebi kendini Taliban şerrinden kurtardığını düşünen İran, ABD Cumhur Başkanı W. Bush tarafından şer ekseni olarak adlandırılması İran-ABD ilişkilerini gerginleştirdiği gibi İran-Afganistan ilişkilerini gölgelemiştir. Başka bir deyişle bu tarihten itibaren İran-Afganistan ilişkileri ABD gölgesi altında sürdürüldüğünü görmek mümkündür. Örneğin 2005 yılında Hamit Karzi, Tahran'ı ziyaret edeceğini söylemiş ama ABD'nin karşı gelmesinden sebepli ancak 2006'da bu ziyaretini gerçekleştirmiştir. Başka bir deyişle kimi siyasetçilere göre, bu gecikme İran-ABD arasında nükleer silah anlaşmazlığı sebebinden kaynaklanmıştır.

2007'de İran'ın, Afganistan ve BMMYK ile yaptığı antlaşmanın aksine Afgan mültecilerinin, İran'dan kendi topraklarına tedrici olarak dönmesiyle ilgili maddeyi çiğnemesiyle birlikte İran polisleri göçmenleri zorla sınır dışı ederken "Sizler gidin memleketinizde ABD askerlerine uşaklık yapın" lapları iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.¹⁸⁴

2014 yılında Afganistan cumhurbaşkanlık seçiminde Eşraf Gani ile Dr. Abdullah arasındaki anlaşmazlık sebebiyle koalisyon hükümeti ortaya çıkmıştır. Batı eğitimi gören Eşref Gani iktidara gelir gelmez ABD-Afganistan Güvenlik Antlaşmasını imzalamış ve ilk resmi ziyareti olarak bilinen Suudi Arabistan'a

¹⁸² Bilgehan Alagöz ve Ekber Kandemir, "11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2015, s. 127-133

¹⁸³ 85 سيد عمر عظیمی, "رؤند روابط سیاسی افغانستان و ایران در دوره معاصر", 2014, ص. 85, "Yeni Çağda İran ve Afganistan Siyasi İlişkiler Süreci", *Shah M Book Co*, Cilt:2 2014, s. 85)

¹⁸⁴ تمنّا (Tammana, a.g.e., s. 105)

mükerrer üç defa ziyarette bulunması siyasi ilişkileri daha da olumsuz etkilemiştir. Bir diğer husus ise Eşref Gani'nin, yıllar boyunca İran'a sınırsız bir şekilde akmakta olan Hirment Nehri'ne su barajı yaparak nehrin suyunu kontrol edeceğini belirtmesidir. Bu hususta başarılı da olmuştur. 24 Mart 2021'de Eşraf Gani, Hirment Nehri üzerinde olan Kemal Han Barajı'nı kullanıma açmış ve İran'a bedava su vermeyeceğini belirtmiştir.¹⁸⁵

İran'ın ister istemez bazı sebeplerden dolayı, Afganistan'la siyasi ilişkilerini oldukça pozitif atmosferde ilerletmek zorunda olduğu söylenmektedir. Bu mecburiyetlerin nedenlerinin biri de İran'ın Afganistan'la oldukça uzun sınırı olmasıdır. Bir diğer husus ise İran'ı hep mağduriyete uğratan Afganistan'dan doğan, Hirment Nehridir. İran'ın Sistan ve Beloçistan eyaletinde ikamet etmekte olan vatandaşları bu su sayesinde hayatını sürdürmektedir. Dolayısıyla İran, bu hususta her nevi imtiyazı Afganistan'a vermek zorundadır. Diğer taraftan ise özellikle son yıllarda ABD başta olmak üzere Suudi Arabistan'ın baskısına rağmen İran, Afganistan'la ilişkilerini özellikle siyasi ilişkilerini oldukça iyi seviyede tutmaya çalışmaktadır.¹⁸⁶

İran siyasi açıdan Afganistan'da kısaca üç hedefe ulaşmayı planlamaktadır: Tahran'a yakın ya da ABD'ye bağlı olmayan bir Afganistan oluşturmak, sınır bölgesinde olası bir ABD saldırısı söz konusu olduğunda durumu engellemek üzere tampon bir bölge oluşturmak ve üçüncüsü ise İran'a bağlı Afgan Şiilerinin koruyuculuğunu üstlenmektir.¹⁸⁷

3.3. 2000 Sonrası İran ve Afganistan'ın Kültürel İlişkileri

Aynı coğrafya içerisinde yaşayan, Afgan ve İran milleti, günümüzde kimi Fars kökenli bilim adamlarına göre tek ruhu paylaşan iki devlet olarak düşünülmektedir. İki ülkenin de resmi dili olan Fars dili İran'da neredeyse bütün halkın, Afganistan'ın ise büyük çoğunluğun konuştuğu dildir. İki ülkenin dini perspektifi de hemen hemen aynıdır. İki ülkenin milleti de inançlarına sınırsız bağlıdır. İki ülkede de içki içmek kanunca yasaktır. İki ülkenin bu kadar ortak değerleri paylaşmasına rağmen, bazı

¹⁸⁵ <http://www.farsi.ru/doc/12041.html>, (28,03,2021)

¹⁸⁶ <https://thesis2.ut.ac.ir/thesisinfo/ThesisPdf15PagesFiles/2017-1/304343-15Page-.pdf>, (28,03,2021)

¹⁸⁷ [www.file:///C:/Users/x_user/Downloads/25813910113%20\(6\).pdf](http://www.file:///C:/Users/x_user/Downloads/25813910113%20(6).pdf), (29,03,2021)

sebeplerden müsebbip öngörüldüğü kadar kültürel ilişkilerin ilerlemesiği görülmektedir. Bunun en önemli sebepleri bir taraftan Peştunlar'ın Fars'lara yönelik olan husumeti ve diğer taraftan ise İran devletinin tarih boyunca Afgan Farslar'ını özellikle Hazarileri (Şia) bir nüfuz aleti olarak kullanmaya niyetli olmasıdır.¹⁸⁸

2000 sonrası Afganistan'da öne gelen vaziyet, İran'a özellikle kültürel yönden fevkalade bir fırsat sağlamıştır. İran, yıllarca dil ve dini bağı olduğu Afgan Şiaları (Hazaralar) ile iletişim kurmaya hasret kalmıştı. Gerçi İİD sonrası bu fırsatı yakalamıştı ama Taliban'ın 1995 yılında iktidara gelmesiyle hayal kırıklığına uğramıştı.¹⁸⁹ Fakat Amerikan yazar Graham Fuller "Alemin Kiblesi İran'ın Jeopolitiği" adlı kitabında, söylediği gibi: "Afganistan İran için eşsiz bir ülkedir. Zira İran'la aynı dil ve kültürü paylaşan tek ülkedir. Ancak bu ortak değerler hiçbir zaman siyasi rekabetlerin önünü kesememiştir".¹⁹⁰

İran, Afganistan'da söz sahibinin Şia karşıtı olan Peştunlar'ın olduğunu anlamış ve hiçbir zaman kültürel ilişkiler ve kültürel fırsatlardan arzu ettiği kadar ilerletmeyeceğinin farkına varmıştır. Dolayısıyla bu yönde, Şia azınlıklarıyla gizli ilişki kurarak Afganistan'a nüfuz etmeyi planlamaktadır. Örneğin 26 Mayıs 2009'da İran'dan Afganistan'a gelmekte olan bir tırda Fars dili ve Şiilik propagandası ile ilgili kitaplar olduğu anlaşılmış ve bütün kitaplar Hirment Nehrine atılmıştır. 2011 yılında Herat Vilayetinde Şiilik propagandası yapan ve Ehli Sünnet cemaatinin tahrike neden olan İran tarafından yapılan bir okul, Afgan devleti tarafından kapatılmıştır. Bunun gibi, Muhtar Name isminde İranlılar tarafından yapılan televizyon dizisi ve İran himayesi altında yayın yapmakta olan Temeddün TV'sinde yayınlanan dizi de sahabilere küfretmelerinden dolayı engellenmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁸ بهرام موسوی، "موانع همگرایی اجتماعی-فرعنگی ایران و افغانستان"، نشرات دانشگاهی اصفهان، شماره 27، 2015، ص. 201. (Behram Musevi, "Iran-Afganistan Arasında Sosyal-Kültürel yaklaşmanın önündeki maniler", *İsfahan üniversitesi Yayınevi*, sayı 27, 2015, s. 201)

¹⁸⁹ علی فلاح نژاد، علس امیری، "روابط ایران و افغانستان: همگرایی یا واگرایی"، فصلنامه مطالعات سیاسی، 2015، ص. 147. (Ali Flah Necat, Ali Emiri, "Iran-Afganistan İlişkileri; yakınsama ya uzaklaşma", *Fastl Name-i Mütalaati Siyasi*, 2015, s.147)

¹⁹⁰ Graham Fuller, *Alemin kiblesi İran'ın jeopolitiği*, çev. Abbas Muhibir, Tahran Merkez yayınevi, 1994, s. 311

¹⁹¹ Jauhari, a.g.m., s. 178-184

Yukarıda zikredilen olumsuz gelişmelere rağmen, iki ilke arasında kültürel yönde önemli adımlar da atılmıştır. 15 Mart 2011 yılında kapsamlı bir şekilde iki ülke arasında kültürel antlaşma imzalanmış, 2016 yılında ikili bir antlaşma daha imzalanmıştır. Bu antlaşma sayesinde karşılıklı kültürel merkezlerin açılacağı, eğitim ve öğretim alanlarında kültürel, görsel programların gerçekleştirileceği anlaşılmıştır.¹⁹²

İran 2000'den günümüze kadar Afganistan'a kültürel alanda binlerce dolar değerinde yardımda bulunmuştur. Örneğin, iki seferde olacak şekilde 34 bin cilt kitabı Kabil Üniversitesi'ne yollamıştır. 200 milyar değerinde Kabil Üniversitesi Bilgisayar Merkezi'ne de yardım etmiştir. İki ülke arasında Üniversiteler Antlaşması da kültürel ilişkilerin ilerlemesinin bir örneğidir. Bu antlaşma sayesinde iki ülkenin öğrencileri ve akademisyenleri istediği üniversitede eğitim faaliyetlerinde bulunabilme fırsatı yakalamıştır.¹⁹³

21 Mart 2009'da Mezar-i Şerif'te, 19 Nisan 2018'de Kabil'de ,6 Ekim 2019'da Afganistan'ın batısında yer alan Harat ilinde, İran'ın kültür evleri açılmıştır. Bu evler, iki ülke arasındaki ortak kültürel değerler üzerinde faaliyet göstermektedir. ¹⁹⁴ Kimi İranlı yazarlara göre, günümüzde İran'ın Afganistan'da kültürel ilerlemesi umut verici görünmemektedir. Afganistan'da Şia karşıtı ideolojik hareketlenmelerin gittikçe artması, gelecekte İran için olası bir tehdit oluşturacağını işaret etmektedir.

¹⁹² <https://www.İrna.ir>, (12.04.2021)

¹⁹³ عظیمی (Azim-i, *a.g.m.*, s. 70-72)

¹⁹⁴ <https://ricest.ac.ir>, (13.04.2021)

SONUÇ

Bu tezde, 2000 sonrası İran'ın Afganistan'daki fırsatları ve zorlukları ele alınarak, İran'ın Afganistan'da ne gibi fırsatları olduğu ve bu fırsatları kullanırken öne çıkan engellerin neler olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Bilindiği üzere, Afganistan bulunduğu konum itibarıyla içsel (etnik ve kabile aralarında olan anlaşmazlıklar) ve dışsal faktörlerin (emperyalist güçlerin) müdahalesi yüzünden hiçbir zaman ulus-devlet yapısına sahip olamamıştır. Dolayısıyla İran, Afganistan'la her ne kadar hemen hemen aynı dil, din ve kültür gibi değerleri paylaşırsa da bu fırsatları öngörüldüğü kadar kullanamadığı söylenmektedir. Geçek anlamda bir ulus devlet ortaya çıkana kadar bu fırsatları kendine lehine çeviremeyeceği de anlaşılmaktadır.

Son zamanlarda, özellikle 2014 yılında NATO çatısı altında batılı koalisyon güçlerinin Afganistan'dan çekilmesi ve diğer yandan ise Afganistan hükümetinin dış ticaretinde Pakistan bağımlılığından kurtulma fırsatı arayışında olması 2018 yılında İran, Hindistan ve Afganistan birlikteliğinde Çabahar Limanı'nın açılmasına neden olmuştur. Bu liman, Afganistan'ı bütün dünya piyasalarına bağlamakta rol alırken; diğer tarafta ise İran'ı başta Çin olmak üzere bütün Orta Asya ülkelerine bağlayarak bölgede muazzam bir fırsat sağlamış oldu. Bilindiği üzere, Afganistan'ın %90 oranında ithalata bağlı bir ülke olması, bölgedeki ülkeler için, özellikle İran ve Pakistan için cezbedici olmuştur. Dolayısıyla bu durum, ister istemez Afganistan'da bölgesel güçlerin, özellikle İran ve Pakistan'ın arasındaki ekonomik rekabet ateşini harlamıştır. Fakat günümüzde İran'ın, Afganistan piyasasının %30'unu kendine ihtisas etmesiyle Afganistan'a ürün ihraç eden ülkeler arasında birinci olarak yer almasına ve bu rekabetin galibi olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.

İran, Afganistan'da ekonomik açıdan en etkili ülke olsa da siyasi alanda Pakistan kadar tesirli olduğu söylenemez. Zira Afganistan, etnik yapı itibarıyla çoğunluk olarak Peştunlar'dan oluşmaktadır. Bu kavimdeki birçok insanın, Pakistan topraklarında yaşaması ve Pakistan hükümetinin bünyesinde iştiraki olması Pakistan'ı, Afganistan'da diğer ülkelere nazaran daha etkili kılmaktadır. 1995 yılında tohumu atılan, günümüz Afganistan idaresini eline alan Taliban meselesini de bu konuyla bağlamak yanlış olmayacaktır. Taliban'ın, etnik itibarıyla neredeyse tamamen

Peştunlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Taliban iktidarı, 2001 yılında ABD başta olmak üzere batılı koalisyon güçleri tarafından yıkılması neticesinde bütün üyeleri Pakistan topraklarına sığınarak 2022 yılında ikinci kez iktidara gelene dek Afganistan’da faaliyetlerini sürdürmekteydi. Ancak bu zaman diliminde İran, Taliban’ın bazı gruplarıyla iletişim kurmayı başarmıştır. Son zamanlarda İran, ABD’nin Afganistan’daki faaliyetlerini boşa çıkarmak için Taliban’la, eski ideolojik düşmanlığına rağmen dostluk ittifakı kurmuştur.

İran için kanaması durmayan bir yaraya teşbih edilen Afganistan için ise bir koz olarak bilinen husus, Afganistan’dan menşe alarak İran’ın güney bölgelerine hayat veren “Hirment Nehri”dir”. 1963 yılında İran-Afganistan arasında bu su üzerine bir antlaşma gerçekleşmişti. Dolayısıyla bu antlaşma sayesinde, İran’a 22m³/saniye su hakkı tanınmıştır. Fakat İran’ı rencide eden husus ise İranlılara göre, bu nehir üzerinde Afganistan tarafından yapılan/yapılmakta olan barajlardır. Oysa bu nehir mesirinde 1963 Anlaşması’ndan sonra hiçbir barajın inşa edilmemiş fakat mevcut barajların yıllardır bitmeyen iç savaştan dolayı tahrip olan kısımları bazı zaman dilimlerinde Afgan hükümeti tarafından düzeltilmektedir. 24 Mart 2021’de Afganistan Cumhurbaşkanı’nın, nehir üzerinde yer alan Kemal Han Barajı’ndaki iki türbinin açılış töreninde, “artık İran’a bedava su vermeyeceğiz” konuşması, İran’ı oldukça endişelendirmiştir.

İran’ın son yirmi yılda Afganistan’daki izlediği dış politikasında birkaç ana amacının olduğunu görmek mümkündür: Her şeyden önce İran, Afgan elitlerinden İran yanlısı bir lobi kurmayı ve Afgan menfaatlerinin savunucusu bir ağabey imajı yaratmayı amaçlamaktadır. Fakat Afganların büyük bir kesiminin İranlılara olan tarihsel güvensizliği (Sünni-Şii çatışması bağlamında) ve İranlıların Afganlara karşı olan kibirli tavrı nedeniyle bunu gerçekleştirmesi oldukça zordur. İran’ın diğer amaçları; ABD’nin Afganistan’dan çekilmesi, Taliban’ın Afganistan’da ABD’ye güçlük çıkarması, sınır bölgelerin güvenliğinin sağlanması, Afganistan hükümeti bünyesinde İran’a bağlı kişilerin bulundurulması ve Afgan Şii’lerinin can ve mal güvenliğinin sağlanmasıdır. İran, bu amaçların bazılarını ulaşırsa da bazılarında amacına ulaşamamıştır.

İran'ın Taliban ile ilişki kurmasının ana sebebi ABD'yi Afganistan'da yenmekti ve bu amacına da ulaştığı görülmektedir. Aynı zamanda Taliban'ın Afganistan'da iktidara gelmemesinden yana olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla İran'ın, bu tarihten itibaren Taliban ile olan ilişkilerinde değişiklik olacağı öngörülmektedir.

İran'ın Afganistan'da yıllardır üzerine çalıştığı bir diğer mesele ise kendi güvenliğini sağlamak ve Afganistan'da İran'a yönelik herhangi bir ayaklanma oluşturma ihtimalini de ortadan kaldırmaktır.

KAYNAKÇA

- Atay, H. (1983) *Ehlî-i Sünnet Ve Şia*, Ankara: A.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Andreas, W. <https://avadiplomatic.com/>
- Al Jazeera Türk, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/ii-sia-siilik-temel-inanclari-ve-kokeni>
- Alagöz, B. ve Kandemir, E. (2015). “11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran’ın Afganistan Siyaseti”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2
- Bahar, A. (2018). “Uyuşturucu Madde Kullanımının Nedenleri ve Bağımlılık Oluşum Sürecinde İletişimsel Yaklaşımların Rolü ve Önemi: Polis Kayıtları Üzerinden Olgusal Bir İnceleme”, *Istanbul University Journal of Communication Sciences*.
- Chernuf, F. (2014) *Uluslararası İlişkilerde Teori ve Teori Altı*, (Çeviri: Ali Rıza Teyif), Tahran: Ney Yayınevi.
- Doğan, F. (2016). *Uluslararası İlişkilerde Güç İntikal Teorisi: Britanya, ABD ve Çin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Dugin, A. (2014). *Eurasian Mission: An Introduction to Neo-Eurasianism*, Arktos, UK.
- Ebu Zehra, M. (1970). *İslam’da Siyasi, İtikadı ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Hisar yayınevi.
- Ekmen, S. ve Fırat, M. (2017). “Uluslararası Su Yollarının Kullanılmasından Doğan Uyuşmazlıkların Çözümü” *Ankara Barosu Dergisi*.
- Erman, K. (2017). “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”, Ankara: *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol/Cilt:4, No/Sayı:11.
- Ergin, S. “Bilimsel Üretimde İran Türkiye’yi Geçince”, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/bilimsel-uretimde-iran-turkiyeyi-gecince-40978244>
- Çölükoğlu, E. “Uluslararası İlişkiler Teorileri”, <http://politikaakademisi.org/2020/04/02/uluslararasi-iliskilerteorileri/>
- Fuller, G. (1994). *Alemin kiblesi İran’ın jeopolitiği*, (Çeviri: Abbas Muhbir) Tahran: Merkez yayınevi.
- Farzam, R. (2019). “İran-Taliban İlişkileri”, *İran Araştırmaları Merkezi*.
- Farzam, R. Ve Sarı, İ. (2017). “Fatimiyyun: İran’ın Afgan Milisleri”, *USAD*, No. 6.

- Gölçek, Ş. (2017). “11 Eylül Örtüsünde ABD'nin Zora Dayalı Ortadoğu Politikası: Afganistan ve Irak Örnekleri”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, vol.10, sayı.4.
- Holdich, T. (2010). *Political Frontiers And Boundary Making (1916)*, United States, Kessinger Publishing.
- Jahadkhil, J. (2012). “Karzai Döneminde Afganistan-İran İlişkileri”, *Yayınlanmış yüksek lisans*, Sakarya.
- Wagner, J. “The Effectiveness of Soft & Hard Power in Contemporary International Relations”, <https://www.e-ir.info/2014/05/14/the-effectiveness-of-soft-hard-power-in-contemporary-international-relations/>
- Mackinder, H. J. (1904). *The Geographical Pivot of History*, The Geographical Journal, Vol. 170, No. 4.
- Mackinder, H.J. (1919). *Democratic Ideals And Reality*, National Defense University Press, Washington, DC.
- Marsden, P. (1999). *The Taliban: War, Religion in Afghanistan*, New York: Oxford University.
- Mahapatra, C. (2011). “Washington’s War & Diplomacy İn Afganistan”, *Jornal of Defence Studies*, vol 5, no 1.
- Nye, J. (2004). *Soft Power The Means To Succes In World Politics*, Newyork: Public Affairs.
- Nye, J. (1990). “The Çhancing Nature Of World Power”. *Political Science Quarterly*, Vol.105, No. 2.
- Gümüşçü, O. (2010). “Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye’de Sınır Kavramı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi*, Sayı 52.
- Onat, H. (2013). “İran İslam Devrimi ve Şiilik”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, Vol. 2.
- Özel, C.(2018). “Yumuşak Güce Bütünsel Bakış”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*.
- Öz, M. Şia, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>
- Özdemir, H. (2008). “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*.
- Rubin, B. www.bbc.com

- Shanty, F. (2016). *FrçInternational Terrorism and DrugTrafficking from Afghanistan*, California.
- Sandıklı, A. (2011). “*Jeopolitik ve Türkiye Riskler ve Fırsatlar*”, İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Sadet, M. <https://shahraranews.ir/0006Qa>
- Salihli, E. (2011). “Orta Doğu’da Oluşan Yeni Dengeler ve Şii Hilali”, *Bilge strateji*, Cilt 3, Sayı 3.
- Şahin, M. (2007). “İran Dış Politikasının Dini Retoriği”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 4.
- Teifukova, R. (2017). “İran Dış Politikasında Değişen Taliban Faktörü”, *Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi*.
- Güner, A. “Uluslararası İlişkilerde Güç Kavramı ve Enerji Kaynaklarının Güce Etkisi”, <https://www.researchgate.net/publication/347464137>
- Uyuşturucu maddenin dünya ticaretindeki hacmi, <https://parstoday.com/dari/radio/uncategorised-i59657>
- "جایگاه افغانستان در روابط بین الملل" (SETİZ Melik, “Uluslar arası İlişkilerde Afganistan’ın değeri”) <http://www.cshrn.af/da/?p=1541>.
- جعفر حق پناه, “ژئوپلیتیک افغانستان و تحولات منطقه‌ای غرب آسیا” تهران, دانشگاه امام صادق, 2011 (HAKFENAH Cafer, “Afganistan Jeopolitiği ve Güney Asya Değişimi”, Tahran: İmam Sadık Üniversitesi, 2011)
- زهره پیشگاهی, سردار محمد رحیمی, جایگاه افغانستان در ژئواستراتژی نظام نوین جهانی, تهران, نشریه علوم جلد 11, شماره 11, 8 (PİŞGAHİ Zehra, Serdar Muhammet Rahimi, “Afganistan’ın Yeni Dünya Sisteminin Jeostratejisindeki konumu” Tahran: *Coğrafya Bilim Araştırma Dergisi*, No: 11. Cilt: 8, 2008)
- (İran’ın Dış Politikasında yumuşak güç) (MAILİ, Muhammed Riza, “), http://prb.iauctb.ac.ir/article_526859.html محمد رضا مایلی, “قدرت نرم در سیاست خارجی ایران”
- زهره پیشگاهی, باقر قالیباف, “جایگاه قدرت نرم در قدرت ملی ایران”, *فصلنامه راهبردی*, شماره 61, 2011 (PİŞGAHİ Zehra ve Bakir Kalibaf, “İran’ın Ulusal gücünde Yumuşak gücün yeri”, *Fasılname-i Rahbord*, Vol 61, 2011)
- فیروز مجتهد زاده, “پیدایش هویت ایرانی و تطور مفهوم کشور در ایران”, *پژوهشهای جغرافیایی*, شماره 2, 2013 (MÜCTEHİTZADE Piruz, “İran Kimliğinin Ortaya çıkışı ve İran’ın Evrimi”) *Pojuhiş hayi Coğrafyayı*, Sayı 2, 2013)
- علی رضا کوهکن, محمد علی رحیمی, “دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در افغانستان” *پژوهش های* (KOHKEN Ali Riza, Muhammed Ali Rehim, *راهبردی انقلاب اسلامی*, شماره 2, 2018)

- “İran İslami Cumhuriyeti’nin Afganistan’daki Kültürel Diplomasisi”, *Fajohiş hay-i Rahbordi İnkılabı İslami*, sayı 2, 2018)
- "دیپلماسی فرهنگی و قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران در ایتالیا", *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*, (DURUKHŞE Jelal, Ali Rıza Kelişimi) جلال درخشه, علی رضا کلیشیمی, شماره 2, 2017
 “İran’ın, İtalya’da Kültürel diplomasi ve Yumuşak gücü”, *Fasılname-i Pejohişhayi Siyasi Cihanı İslam*, No 2, 2017)
- محسن خلیلی, جهانگیر حیدری, "پیوند کد و ژنوم ژئوپولیتیک در سیاست خارجی ایران و افغانستان", *فصلنامه HALİLİ Muhsin ve Cihangir Haydari*, (پژوهشهایی روابط بین الملل, شماره 9, 2013
 “İran’ın Dış Politikasında Kod ve Jeopolitik Genom Bağlantısı”, *Fasılname-i Pejohiş hayi Ravabiti Beynelmulel*, No 9, 2013)
- بهرام موسوی, مرتضی دکانپور, "موانع اجتماعی-فرهنگی ایران و افغانستان در دوره پهلوی", *فصلنامه علمی MUSA Vİ Behram ve Murtaza Dihkanfor*, (تاریخ اسلام, شماره 27, 2015
 Döneminde İran ve Afganistan’ın Sosyo-Kültürel yaklaşmasının Önündeki Engeller”, *Fasılname-i İlmi Tarihi İslam ve İran*, No. 27, 2015)
- (ATAYI), حمد ابراهیم عطایی, *نگاهی مختصر بر تاریخ معاصر افغانستان*, کابل: نشر میوند, 2014
 Muhammet İbrahim, *Afganistan’ın Çağdaş Tarihine Kısa Bir Bakış*, Kabil: Meyvent yayınevi, 2014)
- محمد رضا بینش, فاروق انصاری, *شعیبان افغانستان: روابط, جایگاه, جریان ها و احزاب*, تهران: مطالعات (BİNİŞ Muhammet Rıza, Faruk Ansari, *Afganistan Şiileri: İlişki, Durum, Partiler, ve Akımı anlatımı*, Tahran: Mutaliat Nur, 2011)
- علی فلاح نجات, علی امیری, "روابط ایران و افغانستان: همگرایی و واگرایی", *فصلنامه مطالعات سیاسی*, (NEJAT Ali Felah, Ali Emiri, “İran ve Afganistan İlişkileri: Yakınsam ve Uyuşmazlık”, *Fasıl name-i Mutaliati Siyasi*, No. 29, 2015)
- (Muhammet İkrām), محمد اکرام اندیشمند, *امریکا در افغانستان*, کابل: کتابخانه صباح, 2005, ص. 78-80
 Endişmend, *ABD Afganistan ’da*, Kabil: Sabah Kitap evi, 2005)
- سید خدایار مرتضوی, "گفتمان تشیع و برسازی هویت ملی ایران در عصر صفوی", *انجمن مطالعات جهان* (MURTEZEVI Seyit Hadayar, “Safevi Devrinde Şii Söylemi ve İran’ın Ulusal Kimliği”, *Encimeni Mutaliati Cihan-ı İslam*, No: 3, 2015)
- برزین زرگانی, "ژئوپولیتیک شیعه یا حلال شیعه", *پژوهشهایی جغرافیایی انسانی*, شماره 1, 2014, ص. 203-207
 (ZARGANİ Berzin, “Şia jeopolitiği ya Şia Hilal-i”, *Pejohiş hayi Coğrafiye İnsani*, No. 1, 2014)
- (Muhammet Ekber Muhakkik, “Son Otuz Yılda Şiilerin Afganistan’daki Rolü”
<http://pishine.ir/wpcontent/uploads/2015/05/%D9%86%D9%82%D8%B4-%D8%B4%D>

- فاروق انصاری، *تحولات سیاسی و اجتماعی در افغانستان*، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، 2002، ص. 121-122 (ANSARİ Faruk, *Afganistan'da Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Tahran: Merkezi Esnat ve Tarihi Diplomasi, 2002)
- 1997 (MÜBAREZ Abdul Hamit, *Afganistan'daki Siyasi Olayların Analizi*, Peşaver: Meyvent yayınevi, 1997)
- بشیر احمد دولت آبادی، *احزاب و جریان های سیاسی افغانستان*، قم: نشرات ایرانشهر، 1371، ص. 40-32 (DEVLETABADI Basir Ahmet, *Afgaistan'daki Siyasi Partiler ve Akımlar*, Kum: İranşehir yayınevi, 1371)
- علی اشرف نظر، ناصر یوسفزی، "نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی ایران در افغانستان"، *پژوهشهای NAZAR Ali Eşref, Nasir Yusufzey*, "İran İslam Devrimi'nin Afganistan'daki Yayılım Teorisi ve Yansaması", *Pejohiş hayi İnkılabı İslami*, Cilt 5, No. 19, 2016)
- 2001 (HAKCU Mir Aka, *Afganistan ve Dış Müdahaleler*, Kum: Meclisi Yayınevi, 2001)
- هادی طلوعی، محمد شفیع پر، "تحلیل قدرت هوشمند ایران در افغانستان پس از تهاجم امریکا"، *مرکز تحقیقات TOLUİ Hadi, Muhammet Şefi Fer*, "ABD İşgalinden Sonra İran'ın Afganistan'daki Akıllı Gücünün Analizi", *Oraysa Araştırma Merkezi*, Vol. 12, No. 1, 2019)
- 2018 (... مسوده استراتژی افغانستان 2025-2019، کابل: وزارت اقتصاد افغانستان، 2018) (*Afganistan Strateji Taslağı*, Kabil: Afganistan Ekonomi Bakanlığı 2018)
- کرستین ینگه، ریتا اشتوکهاو، رشد و انکشاف اقتصادی افغانستان، ترجمه. ابراهیم هوتک، کابل: نشرات برگ، 2016 (LENGE Kristin, Rita İştöckhaw, *Afganistan'ın Ekonomi Büyümesi ve Gelişmesi*, çev, İbrahim Hütek, Kabil: Berk Yayınevi, 2016)
- ... *Afganistan'ın iktisadi yıllık Raporu*, Kabil, The World Bank, 2017
- 2005 (RUH ZİNDE Cemile, *İran ve Afganistan Arasındaki Siyasi İlişkilere Bir Bakış*, Tahran: Subhdem Yayın evi, 2005)
- ابراهیم عباسی، مجید رنجبر، "کمک های مالی ایران به افغانستان: اهداف و آثار اقتصادی ان"، *نشرات وزارت ABBASİ İbrahim, Macit Rencberdar*, "İran'ın Afganistan'a Mali Yardımı: Amaçları ve Tesirler", *Dış Politika dergisi*, No. 3, 2010)
- فرامرز تمنا، سیاست خارجی افغانستان در پرتو همکاری های منطقه ای، کابل: نشرات وزارت خارجه، 2014 (TAMANNA Faramerz, *Afganistan'ın bölgesel İş birliği Ekseninde Dış Politikası*, Kabil: Dışişleri Bakanlık Yayınevi, 2014)
- "HASAN PUR Emir, *امیر حسن پور، "نگاهی بر فرصت های دیپلماسی اقتصادی ایران و افغانستان"*, "İran ve Afganistan Arasındaki Ekonomik Diplomasi Fırsatlarına Bir Bakış", <http://eco-dip.ir>

- عبدالقادر متوفی، "تحلیل استراتژیک بندر چابهار"، مرکز تحقیقات استراتژیک افغانستان، 2008 (MUTEFFİ Abdul Qadir, "Çabahar Limanının Stratejik Analizi", *Afganistan Stratejik Araştırma Merkezi*, 2018)
- روح الله اسلامی، ناصر یوسفزی، "استراتژی های کارآمدسازی اقتصاد سیاسی منطقوی افغانستان و (İSLAMİ Ruhullah, Nasir Yusuf zayı, "Afganistan ve İran'ın Bİgesel Ekonomik ve Siyasi Verimlilik Stratejileri", *Kamu Diplomasi Yayınları*, Cilt 8, sayı 28 , 2018)
- حسن پیر دشتی، مریم کریمی، "مفهوم مرز، سرحد و تحولات آن"، نشرات رشد / آموزشی جغرافیا، شماره 1، 2015 (PİR DEŞTİ Hasan, Meryem Kemerî, "Sınır Kavramı ve Tarihi Gelişmeleri", *Rüşti Amuzişi Coğrafya yayın evi* , sayı 1, Vol 30, 2015)
- مرجان بدی ازندهی، سید رحیمی خرابادی، "نقش تغییرات مورپولوژیکی رودخانه مرزی هیرمند در روابط (BEDİ سیاسی ایران و افغانستان"، پژوهش جغرافیایی انسانی، جلد 78، 2011، ص. 201 (AZINDAHİ Mercan, Seyit Rahimi Herabadi, "Hirment Nehrindeki Morfolojik Değişikliklerin İran ve Afganistan arasındaki Siyasi İlişkilerdeki Rolü" *Pejohişi Coğrafyayı İnsani*, Vol 78, 2011)
- عاطفه گل افشان، "وقایع اثرات همجواری به افغانستان بر امنیت پایدار خراسان جنوبی"، نشرات دانشگاه (GÜL EFŞAN Atife, "Afganistan'ın Yakınlığının Güney Horasan'da Sürdürülebilir Güvenlik Üzerindeki Gerçek Etkileri", *Tahran Üniversitesi Yayinevi*, 2013)
- 2014 (BAHŞİ Meryem, "Su ve Güvenlik", نشرات دانشگاه گرگان، 2014) (*Gurgan Üniversitesi Yayinevi*, 2014)
- فیروز مجاهد زاده، "نقش انگلیستان در چگونگی شکل گیری مرز های افغانستان و ایران"، نشرات تاریخ (MÜCTEHİT ZADE Piruz, "İran ve Afganistan Sınırlarının Şekillenmesinde İngiltere'nin Rolü", *Tarihi Muasırı İran Yayinevi*, sayı 3, Vol 12, 2000)
- ابراهیم عباسی، "عناصر ژئو اکونومی و ژئوپولیتیک محلی در توسعه روابط دوجانبه ایران و افغانستان" (ABBASİ İbrahim, "İran ve Afganistan Arasındaki İkili İlişkilerin Gelişmesinde Yerel jeopolitik ve jeoekonomik Unsurlar" *Fasıl name Jeopolitik*, vol 3, 2011)
- محسین خلیلی، صدیقه هاشمی، "حقابه هیرمند و پیشینه آن"، فصلنامه روابط خارجی، جلد 4، 2017 (KHALİLİ Muhsin, Sedike Haşimi, "Helment Nehri ve Arka Planı", *Fasıl name Revabiti Harici*, vol 4 2017)
- سیامک کرمزاده، بهرام مرادیان، "حقوق ایران در بهره برداری از رودخانه هیرمند از منظر حقوق بین (KEREM ZADE Siyamek, Behram Muradiyan, "Uluslararası Hukuk Perspektifine Göre Hilment Nehrinden İran'ın Hukuku", *Mütaliatı Hukuki Enerji*, vol 3, sayı 2, 2017)

- AZAM Faruk, "مسئله اب و روابط ایران - افغانستان", نشرات زنده اریانا افغان, 2018, "Su sorunu ve İran-Afganistan İlişkileri", *Aryana Afgan Online yayınları*, (2018)
- حیدر لطیفی, "تحلیل ژئوپولیتیک روابط ایران-افغانستان: چالش ها و فرصت", نشرات خراسان بزرگ LATİFİ Haydar, "Afganistan-İran İlişkilerinin Jeopolitik Analiz: Zorluklar ve Fırsatlar", *Büyük Horasan Yayınevi*, sayı 19, vol 6, 2015
- واحد سنایی, جواد جمالی, "دیپلماسی اقتصادی ایران در افغانستان م مدیریت اختلافات ابی دو کشور", فصلنامه SİNAYI Vahit, Cevat Jemali, جلد 8, شماره 28, 2017 مطالعات سیاست گذاری عمومی "İran'ın Afganistan'daki Ekonomik Diplomasisi ve İki Ülke Arasındaki su Anlaşmazlıklarının Yönetimi" *Fasıl name Mutaliatı Rahburdi Siyaset Guzari Umumi*, vol 8, sayı 28, 2017)
- سید هادی زرکانی, مرتضی رضوی نژاد, "ژئوپولیتیک مواد مخدر و تاثیر ان بر امنیت مرزی و مناطق مرزی Seyit Hadi Zerkani, Murtaza Rezevi Necat, شرقی", نشرات مهر دانش, 2012 "Uyuşturucu jeopolitiği ve Doğu Sınır bölgeleri üzerine Etkisi", *Mehri Daniş Yayınevi*, 2012)
- (Afganistan: Uyuşturucu Yetiştirme ve Kaçakçılığı), نشرات مهر دانش, 2012 www.csrskabul.com
- BENDERİYAN İsfendiyar, "نخستین قاچاق مواد مخدر از افغانستان به ایران", <https://civilica.com/> "Afganistan'dan İran'a ilk uyuşturucu Kaçakçılığı")
- احمد بخشی, محمد علی طالبی, "بررسی علل وجود قاچاق سوخت و مواد مخدر در ایران و افغانستان و تاثیر ان BAKHŞİ Ahmet, Muhammet Ali Talibi, "İran ve Afganistan'daki Akaryakıt ve Uyuşturucu kaçakçılığının Nedenleri ve Güney Horasan Güvenliğine Etkilerini Araştırma", *National Congress On South Khorasan*, 2013)
- بهروز صبحی لکی, "مدیریت مهاجرت بین الملل و بررسی فرصت ها و تهدیدات پدیده مهاجرت" *International Conference On Research İn Science And Technology*, 2015 (LEKEY Behruz Sbuhi, "Uluslararası Göçün Yönetilmesi ve Göç olgusunun yaratan Fırsat ve Tehditlerinin İncelenmesi", *International Conference On Research İn Science And Technology*, 2015)
- سید هادی زرکانی, سید زهرا موسوی, "مهاجرت های بین المللی امنیت ملی", فصلنامه مطالعات رهبری, 2013 (ZEQANİ Seyit Hadi, Seyit Zahra Musevi, "Uluslararası Göç ve Uluslararası Güvenlik", *Fasıl Name-i Mütalaati Rahburdi*, sayı:59, 2013)
- یادالله محمدی, حسن خدایردی, "علل و ویژه گی مهاجرت اتباع افغانستان و تاثیر ان بر امنیت ایران بعد از MUHAMMED'İ Yadallah, Hasan Khudaverdi, "İran İslami Devrim sonrası Afgan uyruklu göçmenlerin İran'ın kamu güvenliğine olan etkisi", *Rahyapt Yayınevi*, sayı 49, 2019)

- حسن عزیزی، "بررسی تأثیرات حضور بیگانه در امنیت کشور با تاکید بر اتباع افغانی"، *نشرات جغرافیایی* (AZİZİ Hasan, "Yabancı uyrukluların Ülke Güvenliğine etkisi: Afgan göçmenleri", *coğrafi ve İnsani Yayın Evi*, sayı 3, 2018)
- حسین کشاورز، ببرک نادرپور، "تبیین پیامد اتباع کشور افغانستان بر جامعه ایران"، *فصلنامه علمی-پژوهشی جغرافیای* (KASİMİ Hüseyin Kışaverz, Babek Nadir Pur, "Afgan Vatandaşların İran Toplumu üzerindeki getirilerinin analizi", *Fasıl Name İlmi-Pejohişi Coğrafiye*, sayı 3, 2018)
- سید عیسی زاده، جهانبخش مهران پر، "تأثیر اقتصادی مهاجرین افغان بر سطح اشتغال و دستمزد در بخش ساختمان"، *نشرات سیاست های اقتصادی* (İSA ZADE Seyit, Cihan Bahış Mihran Fer, "Afgan Göçmenlerin İran'ın İnşaat Sektöründe İstihdam ve Ücretler üzerindeki Ekonomik Etkisi", *siyaset Hayı İktisadı yayınları*, sayı 2, 2013)
- محمد یزدان پناه، "بررسی چالش ها و فرصت های اتباع افغانی در صنعت ساختمانی ایران"، *نشرات مرکز* (YEZDAN PENAH Mahmut "Afgan Vatandaşların, İran'ın İnşaat Sektöründeki Fırsatları ve Zorlukları", *Merkezi Hamayışı Beynelmileli Seda ve Sima yayınevi*, 2015)
- امیر اکبری، "تاریخچه روابط ایران و امریکا"، *نشرات تاریخی تهران*، شماره 31، 2013 ("İran-ABD İlişkilerin Tarihçesi", *Tahran Tarih Araştırma Merkezi*, sayı 31, 2013)
- مرجان برهانی، "روابط ایران و امریکا 1320-1324 بر پایه اسناد"، *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، شماره 63 (BURHANI Mercan, "İran-ABD İlişkileri (1324-1320 hq Argümanlara İstinaden", *Fasıl nameyi Tarihi Revabiti Harici*, sayı 63, 2015)
- مجید رسولی، "بررسی روابط خارجی ایران با امریکا در دوره نخست وزیری علی امینی"، *نشرات دانشگاه* (RESULİ Mecit, "Veziri Ali Eminin başbakanlık Döneminde İran-ABD ilişkilerinin Analizi", *İmam Sadık Üniversitesi Yayın evi*, 2009)
- حسین جعفری، "روابط ایران با امریکا: امکان یا امتناع"، *فصلنامه سیاست خارجی*، شماره 3، 2015 (CAFERİ Hüseyin, "İran-ABD ilişkileri: olasılık ya da İmtina", *Fasıl Name-i Siyaseti Harici*, sayı 3, 2015)
- امیر اکبری، رضا جلالی، "تاریخچه روابط ایران با امریکا"، *پژوهشنامه تاریخی تهران*، شماره 31، 2013 (AKBERİ Emir, Riza Celali, "İran-ABD İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış", *Pejohiş Name-i Tarih Tahran*, sayı 31, 2013)
- غلام رضا سروری، "بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر امریکا"، *فصلنامه پژوهش های روابط بین الملل*، شماره 6 (SERVERİ Ghulam Rıza, "İran İslam Devriminin Amerika Birleşik Devletleri'ne yansıması", *Fasıl Name-i Pejohişi hayı Revabiti Beynelmilel*, sayı 6, 2012)
- محسن اسلامی و فرزانه نقدی، "ابزار تحریم و سیاست خارجی امریکا در قبال ایران"، *فصلنامه روابط خارجی* (İSLAMİ Mohsin, Ferzane Naqti, "Yaptırım aracı ve ABD'nin İran'a yönelik dış politikası", *Fasılname Revabiti Harici*, sayı 4, 2016)

- حامد احمدی، "طالبان: ریشه ها، علل ظهور و عوامل رشد" نشرات پرتال جامع، 2998، شماره 132 (AHMEDİ Hamit, "Taliban: Kökeni, Ortaya çıkışı ve Büyüme Sebebi" *Portal Cami yayınevi*, 1998, sayı 132)
- سردار حسینی، "طالبان: تهدید بر امنیت جمهوری اسلامی ایران" نشرات مطالعات راهبردی، جلد 8، 2000 (HÜSEYNİ Serdar, "Taliban: İran'ın Güvenliği için bir tehdit", *Mutaliatı Rahburdi yayınevi*, vol 8, 2000)
- محمد رضا رضایی، "هزاره ها در اسکاندیاوی"، نشرات وحدت بخش، جلد 2، 2010 (RİZAYI Muhammed Riza, "Hazara'lar İskandinavya'da", *Vahdet Bahış yayın evi*, vol 2, 2010)
- الهام حسین خانی، "امنیت افغانستان و مسئله قدرت یابی دوباره طالبان"، نشرات دانشگاه ازاد اسلامی، 2011 (HÜSEYİN KHANİ İlham, "Aghanistan Güvenliği ve Taliban'ın bir daha İktidara Gelmesi", *Azad İslami Üniversitesi Yayın evi*, 2011)
- قادر ناصر میشگانی، "استیلا طالبان بر افغانستان و امنیت ملی ایران"، نشرات پرتال جامع، شماره 134، 1998 (NASRİ MESHGİNİ Qedir, "Taliban'ın Afganistan'ı Ele Geçirmesi ve İran'ın Güvenliği" *Pertal Cami Yayınevi*, sayı 134, 1998)
- طالبان از گذشته تا حال (Geçmişten günümüze Taliban), www.hawzahnews.com
- مرتضی مستاقی، سیف الله فضلی نژاد، "رقابت ایران با امریکا در افغانستان بعد از 2001"، مطالعات تحقیقاتی سیاست بین الملل شماره 30، 2017 (MUSTAKİ Murtaza, Seyfullah Fazlı Necat, "2001 Sonrası Afganistan'da İran-ABD Rekabeti", *Fasıl Name-i Tahkikatı Siyaset-i Beynelmilel*, sayı 30, 2017)
- وحید مزده، روابط سیاسی افغانستان در قرن 20، کابل: نشرات میوند، 2010 (MÜJDE Vehid, 20. İran-Afganistan Siyasi İlişkileri, Kabil: Mayvent Yayınevi, 2010)
- نوروز شریفی، صدف عطایی، "تاثیر حضور امریکا در افغانستان بر امنیت ایران با تاکید بر واقعگرایی" (ŞERİFİ Nevroz, Sedef Ata-i, "ABD'nin Afganistan'da Varlığının İran'ın Güvenliği Üzerindeki Etkisini Saldırgan Realizme İstinaden (2001-2012)", *Fasıl name-i Asya'yi Merkezi ve kafkaz*, sayı. 81, 2013)
- سید یحی، "اهداف کوتاه مدت و بلند مدت امریکا در تهاجم نظامی به افغانستان"، فصلنامه پژوهش جغرافیایی شماره 3، 2009 (YAHYA Seyit, "ABD'nin, Afganistan'a Askeri Hamlesinin Kısa ve Uzun vadeli Amacı", *Fasıl name-i Pejohişi Coğrafiye İnsani*, sayı 3, 2009)
- شهریار ارمان، سیاست خارجی ایران در افغانستان، کابل: نشرات میوند، 2013 (ARMAN Şehriyar, İran'ın Afganistan Dış Politikası, Kabil: Maksudi Yayınevi, 2013)
- سید محمد موسوی، "روابط ایران با عربستان در زمان رضا شاه پهلوی" (MUSEVİ Seyit Muhammet, "Rıza Şah Pahlevi Döneminde İran-Suudi Arabistan İlişkileri") www.SID.ir

- علی رضا از غندی, "بیرسی عوامل منطقوی و اگرای در روابط ایران و عربستان", *فصلنامه سیاست خارجی*, 2013 (AZGEND Ali Rıza, "İran-Suudi Arabistan Bölgesel 43, شماره 2, 2013) *Ayrışma Faktörlerin Analizi*", *Fasıl Name-i Siyaset harici*, vol 43, sayı 2, 2013)
- رضا رحیم دل, رضا سمیر, "تحلیل ساختارگرایانه معظله ایران و عربستان", *نشرات دانشگاه گیلان*, جلد 9, 2017 (RAHİM DİL Rıza, Rıza Semir, "İran-Suudi Arabistan İhtilafının 30, شماره 30, 2017) *Yapısal Analizi*", *Gilan Üniversitesi Yayın Evi*, vol 9, sayı 30, 2017)
- اصغر جعفر ویلدانی, "رویکرد رقابت جویانه عربستان در افغانستان", *فصلنامه خارجی*, شماره 3, 2016, 108-104 (CAFERİ VİLDANİ Asgar, "Suudi Arabistan'ın, Afghanistan'da 3, شماره 3, 2016) *Rekabetçi Yaklaşım Sergilemesi*", *Fasıl Name-i Harici*, sayı 3, 2016)
- محمد جعفر جوادی, ارش بیدالله خانی, "تحلیل ژئواستراتژیک روابط ایران-پاکستان با تاکید بر عامل امنیتی", 2013 (CEVADI Muhammet Cafer, Areş Beydullah 9, شماره 9, 2013) *khani*, "Güvenlik faktöre İstinaden İran-Pakistan İlişkilerinin Jeopostatejik 9, شماره 9, 2013) *Analizi*", *Fasıl Name Revabıtı Beynelmilel*, sayı 9, 2013)
- رضا سمی, سید میر ترابی, "تحلیل ماهیت روابط ایران با پاکستان (1294-1364)", *فصلنامه مطالعات سیاسی*, 2016 (SEMİR Rıza, Seyit Mir Turabı, "1364-1394 Arası İran- 20, شماره 20, 2016) *Pakistan Arasındaki ilişkilerin Çekirdeğinin analizi*", *Fasıl Name-i Mutaliati Siyasi Cihan-i İslam*, sayı 20, 2016)
- حامد رضا محمدی, تحلیل دو سطح از ژئوپولیتیک و اگرای روابط ایران و پاکستان", *فصلنامه پژوهشی های* 2016 (MUHAMMED'İ Hamit Rıza, "İran-Pakistan 19, شماره 19, 2016) *Arasındaki ikili ilişkilerin Jeopolitik Farlılıkların Analizi*", *Fasıl Name-i Fejohiş hayi Rahburdi Siyaset*, sayı 19)
- علی رضا محرابی, محمد اقتدار نجاد, "مدل تبیین ژئوپولیتیک پاکستان در حوزه رقابت و همکاری با ایران", 2014 (MİHRABİ Ali Rıza, Muhammet İktidar 20, شماره 20, 2014) *necat*, "Pakistan'ın, İran'la İş birliği ve rekabet Alanındaki Jeopolitik Modeli", *Fasıl Name-i Mütalaat Şebe Kare*, sayı 20, 2014)
- ابراهیم عباسی, "عناصر ژئوپولیتیک و ژئواستراتژیک محلی در توسعه روابط دوجانبه ایران و افغانستان", 2012 (ABBAS'I İbrahim, "İran ve Afganistan 3, شماره 3, 2012) *Arasındaki ikili İlişkilerin Gelişmesinde Yerel jeopolitik ve jeoekonomik Unsurlar*", *Fasıl Name-i Jeopolitik*, vol 3, 2012)
- محمد توحید پام, فرهاد پایدار, "استراتژی امریکا در افغانستان و تاثیر آن بر امنیت ملی ایران", *پژوهشنامه* 2012 (TEVHİT FAM Muhammet, Ferhat Faydar, "ABD'nin 2012) *Afganistan'daki Stratejisinin İran'ın Kamu Güvenliğine olan Etkisi*", *Fejohiş Name-i Revabıtı Beynelmilel*, 2012)
- ناصر یوسف زی, "اسبب شناسی روابط بازرگانی ایران با افغانستان", *پژوهشنامه علمی سیاسی*, شماره 2, 2018 (YUSUF ZEHİ Nasır, "İran-Afganistan Ticari ilişkilerin patolojisi", 2, شماره 2, 2018) *Fejohişname-i Ulumu Siyasi*, sayı 2, 2018)

İZAM-İ Seyit (سید عمر عظیمی, "روند روابط سیاسی افغانستان و ایران در دوره معاصر", 2014, Ömer, "Yeni Çağda İran ve Afganistan Siyasi İlişkiler Süreci", *Shah M Book Co*, Cilt:2 2014)

بهرام موسوی, "موانع همگرایی اجتماعی-فرهنگی ایران و افغانستان", *نشرات دانشگاهی اصفهان*, شماره 27, 2015 (MUSEVİ Behram, "İran-Afganistan Arasında Sosyal-Kültürel yaklaşmanın önündeki maniler", *İsfahan üniversitesi Yayınevi*, sayı 27, 2015)

علی فلاح نژاد, *علس امیری*, "روابط ایران و افغانستان: همگرایی یا واگرایی", *فصلنامه مطالعات سیاسی*, 2015 (FLAH NECAT Ali, Ali Emiri, "İran-Afganistan İlişkileri; yakınsama ya uzaklaşma", *Fasıl Name-i Mütalaati Siyasi*, 2015)

<https://www.İrna.ir>

<https://ricest.ac.ir>

<https://www.who.int/>

<https://old.iranintl.com/%D8%A7%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86>

<https://www.pajhwok.com/dr/>,

<https://www.dersimiz.com>

<http://www.farsi.ru/doc/12041.html>

<https://thesis2.ut.ac.ir/thesisinfo/ThesisPdf15PagesFiles/2017-1/304343-15Page-.pdf>

[www.file:///C:/Users/x_user/Downloads/25813910113%20\(6\).pdf](www.file:///C:/Users/x_user/Downloads/25813910113%20(6).pdf)

www.rai.ir

www.aa.com.ir

www.dailyafghanistan.com

<https://www.gostaresh.news/>

www.dailyafghanistan.com

www.mail.gov.af

www.dailyafghanistan.com

<https://www.tuicakademi.org/11-eylul-2001-saldirilarinin-uluslararası-sisteme-etkileri/>

<https://8am.af/iran-saudi-arabia-afghanistan/>

www.magiran.com/p1703656

<https://parstoday.com/dari/news/afghanistan-i82038>
www.tasnimnews.com
<https://af.sputniknews.com/opinio>
www.tolonew.com
<https://www.bbc.com/persian/afghanistan-46936797>
<https://www.aa.com.tr/fa>
<https://www.bbc.com/persian/iran-53650546>
www.dw.com
<http://umudder.org/bagimlilik-yapan-maddeler/>
<https://www.bbc.com/persian/afghanistan-47798978>
<https://www.isna.ir/news/97091809072/>
<https://www.isna.ir/news/97041809763>
<https://www.todaytime.ir/>
<https://kabul.icro.ir>
<https://www.dw.com>
<https://af.farsnews.com/politics/news/13980714000699>
<https://www.worldbank.org>
<http://m-hosseini.ir/mashrot/articles-3/278.pdf>
<https://www.aa.com.tr>